BASIC SANSKRIT

SKT3 E06

III SEMESTER

Elective Course

M.A. SANSKRIT GENERAL

UNIVERSITY OF CALICUT,
School of Distance Education,
Calicut University P.O.,
Malappuram - 673 635, Kerala.

190212

UNIVERSITY OF CALICUT

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

Study Material

III SEMESTER

Elective Course

M.A. SANSKRIT GENERAL

BASIC SANSKRIT

Prepared By:
Dr. N. Geetha
Assistant Professor in Sanskrit
School of Distance Education
University of Calicut

Scrutinized By:
Dr. C.S Sajeesh,
Assistant Professor in Sanskrit,
University College,
Thiruvananthapuram.

DISCLAIMER
"The author shall be solely responsible for the content and views expressed in this book"

CONTENT

Answers should be written either in English or in Sanskrit or in Regional languages. In writing Sanskrit Devanagari script should be used.

Unit I:	Sanskrit Story: Ābhīrakumāraḥ, Subbarama Pattar	1 – 4
Unit II:	Vālmīkirāmayaṇa Bālakāṇḍa: Canto 2, verses 1-15	5 – 12
Unit III:	Bālarāmayaṇa : Ayodhyākāṇḍa First seven Paragraphs.	13 – 77
Unit IV:	Translation of Simple Sentences	78 - 87

Unit I : Sanskrit Story :

Ābhīrakumaraḥ, Subbarama Pattar

पि.एस्. सुब्बरामभट्टः

आभीरकुमारः

कुमारक, किं ते नाम।

आर्य, गोवन्दः।

कियत् ते वयः।

दश वत्सराः।

कस्यां पाठशालायां पठसि।

नाहं कुत्रापि पठामि। अध्ययनार्थं वित्तं न विद्यते इति जनको वदति।

कस्ते जनकः। किं वा तस्य नामधेयम्

शङ्कर इति तस्य नामधेयम्। स ग्रामवासिनां गाश्चारयति।

ग्रामाद् बहिः सञ्चरतो मम केनापि चतुरेण बालकेन सह यदृच्छया संवृत्तोऽयं संवादो मां मनागिव दुनोति स्म। परेद्यवि सायमहं ग्रामान्नातिदूरे स्थितां शङ्करस्य वसतिमन्विष्य गतः, ददीये कुटीरे च तं दृष्टवान्। गोविन्दोऽपि तदा तदन्तिकेऽतिष्ठत्। कमप्यप्रतीक्षितमनुग्रहं कर्तुकाम इवाहं शह्करमवदम्। ग्रामे काचन संस्कृतपाठशाला वर्तते। सा च ग्रामवासिभिर्धनिकैः द्विजैः स्थापिता। तस्यामहं प्रधानाचार्यः। तव पुत्रमिमं तत्र प्रेषय। अयं संस्कृतं पठतु। तदर्थं वित्तव्ययो नापेक्ष्यते इति। शङ्करः प्रत्यवदत्-आर्य, पठितेन संस्कृतेन अस्मादृशां कर्मकराणां किं प्रयोजनं

भविष्यति। ग्रामीणानां गाश्चारयन्नहं वृत्तिं निर्वहामि। दारकोऽयं तत्र साहायकमाचरन्नास्ते।

बालको धीमानिति प्रतिभाति। स कालं वृथा मा क्षिपतु। यत्किमपि पठतु। प्रयोजनं स्यादेव। पुस्तकादीनि पाठोपकरणानि दापयिष्यामि।

वृत्त्यर्थं किमपि शिक्षयन्नेवास्मि, यदहं वेद। तथापि भवतां निर्बन्धमतिलङ्घयितुं नोत्सहे।

गाश्चारयन् शङ्करो मतिमते सुताय दृत्यर्थ का वा शिक्षां दातुं प्रवसीति नाहं प्रतिपत्तुमलमभवत्। तथापि मदीयं निर्बन्धं प्रत्याख्यातुमशक्नुवता तेन परेपुरेव पुत्रः पाठशालायां पठितुमन्वमन्यतेति परमिंद मे मुदमावहत्।।

केरलेषु द्राविडद्विजैरध्युषितो महान् जनपदसमूहा, यत्रोपशता ग्रामा इति प्रवादः। वेदविद्भिः शास्त्रज्ञैश्चालङ्कृते तेषामन्यतमे गैर्वाणीप्रणयिभिः कैश्चित् स्थापिता कापि पाठशाला। तत्र चत्वारोऽध्यापकाः, एका चाध्यापिका। छात्राणां सङ्ख्या त्वल्पीयसी। भूयांसो माणवका आङ्गलभाषामभ्यस्यन्ति, संस्कृत शिक्षमाणान् परिहसन्ति च। अतः संस्कृताध्ययनाय बालकान् प्रचोदयितुं विशेषतः प्रयत्न आधातव्यः समपद्यत। तदर्थमाधीयमाना प्ररोचना च कदाचिदेव फलिनतां प्रत्यपद्यत।।

पाठशालां प्रविष्टो गोविन्दः कतिपयैरेव दिनैः सहपाठिनः सर्वानत्यशेत। अनल्पेनाभिनिवेशेन मयाधीतं शब्दशास्त्रं तं ग्राहयितुमचिरेण पार्येतेति मे बलवती प्रत्याशा समजनि। अतस्तस्मिन् मे प्रवृद्धा प्रीतिरभयत्। देशान्तरादागत्य ग्रामेऽत्र निवसतः, स्तोकेन वेतनेन कथञ्चितं कालं यापयतो मे मनः क्लेशान्तरैस्तथा नादूयत, यथा बुद्धिमतां श्रद्धालूनामन्तेवासिनामभावेन। अतो मदीयं निदेशमनुसृत्य अनध्यायदिनेष्वपि गोविन्दो मे गृहमायाति, विविधविषयकमुपदेशं च गृह्णाति। एवं गच्छत्सु दिवसेषु कदाचित् गोविन्दः आढकद्धयपरिमितान्यामलकानि मह्यमुपाहरत्। मुक्ताफलसंनिभान्यामलकानि तानि मम गृहिण्यै भृशमरोचन्त। अहं तु

तमपृच्छत्-कुतो वेमानि लब्धानि इति। गोविन्दः प्रत्यवदत्-गवा चारणाय निकटस्थं वनं यातेन मे पित्रा समानीतानि।

एवं वनात् किं किमनयति ते पिता।

वन्यानि बहूनि वस्तुन्यानयति। मधु, दर्भान्, समिधः, अनेकविधा ओषधीश्च आनयति।

सर्वमेतद् विक्रीय कियद्धनं स लभते।

स्वल्पमेव। परं तु जनानामुपकारं कर्तुं शक्यते।

का वा ओषधीराहरति।

पुनर्नवाशारिबाद्याः परःसता ओषधयो विद्यन्ते। तासां नामानि, स्वरूपाणि, गुणांश्च स सम्यक् जानाति। कानिचित् मह्यमप्युपदिष्टानि। गोचारणेन केवलं लभ्यमाना भृतिरस्माकं कालयापनाय न पर्याप्ता भवति।

किं त्वमप्योषधीराहर्तुं प्रभवसि।

आर्य, बाढम्। किन्तु काश्चिदतीव दर्लभाः। ताः पित्रैवाहर्तव्याः। महाटव्यामेव ताः प्ररोहन्ति।।

संस्कृतमधीयानस्य गोविन्दस्य द्वौ वत्सरावतीतौ। गोविन्दो न केवलं मम, किन्तु मे गृहिण्या अपि वात्सल्यस्य भाजनमभूत्। स तस्याः कृते आपणं गत्वा तैलमाषादीन् पदार्थान् क्रीणाति। सा च तस्मै स्वादूनि भक्ष्याणि प्रयच्छति। इत्थमधीतकाव्यो/यमन्तेवासी शब्दशास्त्रमध्यापयितव्य इति, तस्य शास्त्राध्ययनमागामिन्याश्विने सरस्वतीपूजासमये समारब्धव्यमिति च मया निरणायि।।

अत्रान्तरे मे गृहिणी दुःसहया शिरोरुजा बाधिताभवत्। अकस्मादुत्पन्नेन शिरःशूलेन दिवानिशं पीड्यमाना सा त्यक्ताहारां गृहकर्म कर्तुमप्यशक्ता संवृत्ता। पाश्चात्यभैषज्यविदग्धस्य कस्यापि चिकित्सया मासमेकं निर्वर्तितया तनीसयी शान्तिरपि नासादिता। अतो नितरां व्यथितहृदयो/हं पाठशालां गन्तुमपि नापारयम्। व्यतिकरे/स्मिन् दूनमानसो

गोविन्दः स्वाचार्यपत्नीमुपसृत्य सविनयमवोचत् अम्ब, अहं कस्याश्चिदोषधेर्मूलमानीय दास्यामि। सरसं तन्मूलमश्मना विमर्दितमनुक्षणं जिघ्रन्ती वर्तसे चेत् त्रिचतुरैरेवाहोभिः पीडेयं शममेष्यति। इदमौषधं मे पित्रा शिक्षितम्। नात्र कापि व्यापदाशङ्कनीया। सकृदुपयुज्य स्वयमेव फलं ज्ञास्यसि।।

गोविन्दस्यौषधमपि सकृदुपयोगेन परीक्षितव्यमिति निरचायि। परेद्युः प्रातरेव गोविन्देनानुगम्यमानः शङ्करः स्वयं तदौषधमानीय दत्तवान्। तस्य च यद्योपदेशमुपयुक्तस्य फलमतीव विस्मयावहमदृश्यत। अहोरात्रेणैकेन सुसहाभवत् पीडा, सप्ताहेन केवलं शान्तप्राया च। गोपालकेन शङ्करेण जीविकार्थं स्वपुत्राय वितीर्यमाणं शिक्षणं गीर्वाणवाणीविचक्षणस्य मे शास्त्रप्रावीण्यादप्युत्कृष्टमिति तदैवाहमवागच्छम्।।

आश्विने मासि नवरात्रावसाने गोविन्दः पाणिनीयमध्येतुमारभत, अहमपि समीपवर्तिनि ग्रामे वसतः कस्यचन निकटे आयुर्वेदं शिक्षितुं निश्चयमकरवम्। प्रत्यहं सायन्तने समये पाठशालातः प्रत्यागत्य पुस्तकमादाय भिषग्वरस्य गृहं गच्छतो मे मनसि प्रादुरभूदभिनवा काचादाकाङ्क्षानूनमहमायुर्वेदे/पि गोविन्दस्याचार्यो भवेयम्। सति भागधेये ग्रामीणानामगदङ्कारश्च।।

* * * *

Unit II

वाल्मीकिरामायणम्

बालकाण्डम्

श्लोकानि 1 – 15

आमुखम्:-

संस्कृतसाहित्ये छन्दोबद्धः – कवितायाः प्रादुर्भावः वाल्मीकि प्रभृत्येव जातः। अत एव महर्षिः वाल्मीकिरामायणम् 'आदिकाव्यम् इति कथ्यते। महर्षिः वाल्मीकिः क्रौञ्चमिथुनयोः कथायाः प्रेरणया रामायणम् अलिखत्, इत्यस्मिन् विषये एका कथा प्रसिद्धा सन्ति। यदा महर्षिः स्नानाय सरसि गतवान् आसीत्, तदा कस्याचित् व्याधस्य शरैर्विद्धं, क्रौञ्चद्वन्द्वयोः एकं मृतं विलोक्य, विलपन्तीं क्रौञ्चीम् दृष्ट्वा करुणाद्रचित्तस्य वाल्मीकेः मुखारविन्दात् शोकतरंगिणी वाणी श्लोकरूपेण निसृतवान् –

'मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगम शाखतीं समाः।
यत्क्रौञ्जमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥ इति।

महर्षेः मुखान्निर्गलितं करुणामयं चेदं पद्यं भारतीयकाव्यस्य आदिकविता जाता। परमकल्याणमयीं वाणीं श्रुत्वा स्वयंभू ब्रह्मा समुपस्थितवान्, वाल्मीकिं रामायणं रचयितुं च अकथयत्। अनया प्रेरणया एव वाल्मीकिं रामायणम् अरचत्। लौकिकच्छन्दोनिबन्धस्य रामायणस्य रचना जाता। अत एव रामायणम् 'आदिकाव्यम्' वाल्मीकिश्च 'आदिकविः' इत्युच्यते।

रामयणे प्रमुखकथानायकः श्रीरामः भवति। अस्मिन् काव्ये सप्तकाण्डानि सन्ति। काव्येऽस्मिन् स्थायिरसः करुणः एव। बालकाण्डात् सम्यक् श्लोकानि अत्र प्रतिपादितानि। तमसातीरे क्रौञ्चवधात् संतप्तस्य वाल्मीकेः शोकस्य

श्लोकरूपतया प्रकटनं ब्राह्मणः तं प्रति श्रीरामचरित काव्यनिर्माणार्थमादेशः च अत्र बालकाण्डस्योपक्रमः ।

1. नारदस्य तु तद् वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ।
पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यौ महामुनिम् ॥

अन्वयः- नारदस्य तद् वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः धर्मात्मा महामुनिः सहशिष्यः तु पूजयामास ।

सारम्:- नारद महर्षेः तद् वाक्यं श्रुत्वा धर्मयुक्तः वाग्मी महामुनिः (वाल्मीकिः) शिष्यैः सहितं नारदं पूजयामास ।

നാരദമഹർഷിയുടെ ആ വാക്യത്തെ കേട്ടിട്ട് വാഗ്മിയും ധർമ്മാത്മാവുമായ ആ മഹാമുനി ശിഷ്യന്മാരോടുകൂടിയവനായിത്തന്നെ നാരദനെ പൂജിച്ചു.

नारदस्य – अ. पु. ष. ए. व. ।

वाक्यं – अ. न. पुं. द्वि. ए. व. ।

महामुनिम् – इ. पु. द्वि. ए. व. ।

श्रुत्वा – क्त्वान्तम् अव्ययम् ।

2. यथावत् पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तथा ।
आपृच्छेवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् ॥

अन्वयः- तेन यथावत् पूजितः देवर्षिः सः नारदः तदा आपृच्छेव अभ्यनुज्ञातः एव विहायसं जगाम ।

सारम्:- श्री वाल्मीकिना विधिप्रकारं पूज्यमानेन देवर्षिणा नारदेन तथैव आपृच्छैव अनुमतिं लब्ध्वा आकाशं जगाम ।

വാത്മീകി മഹർഷിയാൽ വിധിപ്രകാരം പൂജിക്കപ്പെട്ട ദേവർഷിയായ നാരദൻ അപ്പോൾ യാത്ര പറഞ്ഞ് അനുമതി ലഭിച്ചവനായി ആകാശത്ത് എത്തിച്ചേർന്നു.

3. स मुहीर्त्तं गते तस्मिन् देवलोकं मुनिस्तदा
जगाम तमसातीरं जाहनव्यास्त्वविदूरतः ॥

अन्वयः- तस्मिन् देवलोके गते मुहूर्त्तं सः मुनिः तु तदा जाहनव्याः अस्तु अविदूरतः तमसा तीरं जगाम।

सारम्:- सः नारदमहर्षिः ब्रह्मालोके गते समये मुनिः तादृशवेलायां गंगानद्याः समीपे आजगाम।

അദ്ദേഹം ദേവോകത്തെത്തിയതിനശേഷം ആ മഹർഷിയും അപ്പോൾ ഗംഗയുടെ സമീപം തമസാ നദീതീരത്ത് എത്തിച്ചേർന്നു.

जगाम – गम् धातु लिट् प्र. पु. ए. व.।

मुनिः + तदा – मुनिस्तदा।

4. स तु तीरं समासाद्या तमसाया महामुनिः।
शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥

अन्वयः- सः मुनिः तु तमसायाः तीरं समासाद्या तदा अकर्दमं तीर्थं दृष्ट्वा पार्श्वे स्थितं शिष्यम् आह।

सारम्:- मुनिश्रेष्ठः सः तमसानद्याः तीरं समासाद्या तत्रस्थः निर्मलं तीर्थोदकं दृष्ट्वा समीपे स्थितं शिष्यम् आह।

ആ മുനിശ്രേഷ്ഠനാകട്ടെ തമസാനദീതീരത്തെത്തിയിട്ട് അവിടെ പരിശുദ്ധമായ തീർത്ഥം കണ്ട് അരികിൽ നിന്നിരുന്ന ശിഷ്യനോട് പറഞ്ഞു.

5. अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय।
रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा ॥

अन्वयः- "भरद्वाज! सन्मनुष्यमनः यथा अकर्दमं (तथा) प्रसन्नाम्बु रमणीयम् इदं तीर्थं निशामय"।

सारम्:- हे भरद्वाज! सज्जनानाम् अन्तकरणम् इव कल्मषरहितं पावनम् उदकं (तीर्थोदकं) निशामय (इति अकथयत्)।

അല്ലയോ ഭരദ്വാജ! സജ്ജനങ്ങളുടെ അന്തഃകരണം പോലെ പാപരഹിതമായതും തെളിഞ്ഞ ജലത്തോടുകൂടിയതും മനോഹരവുമായ ഈ തീർത്ഥസ്ഥാനത്തെ കണ്ടാലും.

6. न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम
इदमेवावगहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥

अन्वयः- "तात! कलशः न्यस्यतां, मम वल्कलं दीयताम् उत्तमम् इदमेव तमसातीर्थम् अवगाहिष्ये"।

सारम्:- वत्स! जलकुम्भम् अधन्यस्वताम् मे वल्कलं दीयताम्। एतत् उत्तमम् इदमेव तमसातीर्थम् अवगाहिष्ये"।

അല്ലയോ വത്സ! ജലപാത്രം താഴെ വയ്ക്കു. എന്റെ മരവുരി നൽകിയാലും. പാവനമായ ഈ തമസാതീർത്ഥത്തിൽ ഞാൻ കുളിക്കട്ടെ.

7. एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना।
प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियते गुरोः ॥

अन्वयः- महात्मनाः वाल्मीकेन एवम् उक्तः गुरोः नियते भरद्वाजः तस्य मुनेः वल्कलं प्रायच्छत।

सारम्:- वाल्मीकि महर्षिणा एवम् उक्तः गुरोः नियोगेन भरद्वाजः तस्य मुनेः वल्कलं प्रायच्छत।

മഹാത്മാവായ വാത്മീകി മഹർഷിയാൽ ഇപ്രകാരം പറയപ്പെട്ടവനും ഗുരുവിന് അത്യന്തം ഒതുങ്ങിയവനുമായ ഭരദ്വാജൻ ആ മരവുരി മഹർഷിക്കു നൽകി.

एवम् + उक्तः – एवमुक्तः।

मुनेः + तस्य – मुनेस्तस्य।

8. स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः।
विचचार ह पार्श्यस्तत् सर्वतो विपुलं वनम्॥

अन्वयः- नियतेन्द्रियः सः शिष्यहस्तात् वल्कलम् आदाय विपुलं तत् वनं सर्वं पश्यन् विचचार ह।

सारम्:- नियतेन्द्रियः वाल्मीकिमहर्षिः शिष्याणां करात् मरवुरिमादाय अतिविशालं तत् वनं सर्वं पश्यन् विचचार।

ഇന്ദ്രിയങ്ങളെ വശപ്പെടുത്തിയ വാത്മീകി മഹർഷി ശിഷ്യന്റെ കയ്യിൽനിന്നും മരവുരി വാങ്ങിക്കൊണ്ട് വിശാലമായ ആ വനത്തിലൂടെ ഉലാത്തിക്കൊണ്ടിരുന്നു.

9. तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनं
ददर्श भगवास्तत्र क्रौञ्चयोश्चरुनिःस्वनम्॥

अन्वयः- भगवान् तत्र तस्य अभ्यारो चरन्तम् अनपायिनं चारुनिस्वनं क्रौञ्चयोः मिथुनं तु ददर्श।

सारम्:- तदा सः महर्षिः तत्र तस्य समीपे सञ्चरन्तं कलकूजनं कुर्वन्तं क्रौञ्चद्वन्दं दर्शितवान्।

ഭഗവാൻ അവിടെ അദ്ദേഹത്തിന്റെ സമീപം സഞ്ചരിച്ചുകൊണ്ടിരിക്കുന്നതും കളകൂജനം ചെയ്യുന്നതുമായ ക്രൗഞ്ചമിഥുനങ്ങളെ കണ്ടു.

मगवान् + तत्र – भगवांस्तत्र।

10. तस्मात् तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः।
जघान वैरनिलयो निषादस्तत्र पश्यतः॥

अन्वयः- पापनिश्चयः वैरनिलयः निषादः पश्यतः तु तस्मात् मिथुनात् पुमांसम् एकं जघान।

सारम्:- पापी सः व्याधः महर्षेः प्रत्यक्षात् एव तस्मात् मिथुनादेकम् अवधीः।

പാപിയായ ആ കാട്ടാളൻ വാത്മീകി മഹർഷിയുടെ കൺമുന്നിൽ വച്ചുതന്നെ ആ ഇണപക്ഷികളിലൊന്നിനെ നിഷ്ക്കരുണം വധിച്ചു.

11. तं शोणितपरीताङ्गं वेष्टमानं महीतले
भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणं गिरम्॥

अन्वयः- भार्या निहतं महीतले वेष्टमानं शोणित परिताङ्गं तं दृष्ट्वा तु करुणं गिरं रुराव।

सारम्:- क्रौञ्ची तु शोणितपरिताङ्गं भूम्रौ निहतं क्रौञ्चं दृष्ट्वा सकरुणं रुरोद।

പെൺപക്ഷിയാവട്ടെ, നിണമണിഞ്ഞ് ഭൂമിയിൽ കിടന്നുപിടയുന്ന ശരീരത്തോടുകൂടിയ തന്റെ ഇണപ്പക്ഷിയെ കണ്ടിട്ട് ദീനദീനം വിലപിച്ചു.

12. वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा
ताम्रशीर्षेण मत्तेन पत्रिणा सहितेन वा॥

अन्वयः- ताम्रशीर्षेण पत्रिणा मत्तेन सहचारिणा सहितेन पतिना द्विजेन वियुक्ता वै।

सारम्:- हा कष्टम्! मतोन्मत्तेन ताम्रवर्णेन पत्रिणा सर्वदा सहचरस्वभावयुक्तेन पतिना क्रूरेण व्याधेन वियुक्ता वै।

അഹോ! കാമമോഹിതനും ചെമ്പിച്ച ചിറകുകളോടുകൂടിയവനും ഇണപിരിയാതെ എല്ലായ്പ്പോഴും കൂടെയുള്ളവനുമായ യുവമിഥുനങ്ങളിൽ (ആൺപക്ഷിയിൽ) നിന്ന് പെൺപക്ഷി വ്യാധനാൽ വേർപിരിക്കപ്പെട്ടിരിക്കുന്നു.

13. तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपतितं
ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत॥

अन्वयः- तथाविधं निषादेन निपतितं तं द्विजं दृष्ट्वा धर्मात्मनः तस्य मुनेः कारुण्यं समपद्यत।

सारम्:- तादृशं व्याधेन निपतितं तं पक्षिणं दृष्ट्वा धर्मात्मनः तस्य वाल्मीकि महर्षेः मनसि कारुण्यं समजायत।

അപ്രകാരം വേടനാൽ അമ്പെയ്ത്ത് വീണ്ടി ഭൂമിയിൽ രക്തമിറ്റിറ്റുവീണപിടയുന്ന ആൺപക്ഷിയെ കണ്ടപ്പോൾ ധർമ്മനിഷ്ഠനായ മുനിശ്രേഷ്ഠന്റെ മനസ്സിൽ കാരുണ്യമുളവായി.

14. ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजः।
निशम्य रुदतीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत्॥

अन्वयः- ततः द्विजः रुदन्तीं क्रौञ्चीं निशम्य करुणवेदित्वात् अयम् अधर्मः इति इदं वचनम् अब्रवीत्॥

सारम्:- ततः धर्मात्मः सः महर्षिः रुदन्तीं (विलपन्तं) क्रौञ्चीं निशम्य कारुण्यचित्तात् एतत् अधर्ममिति इदं वाक्यम् अब्रवीत्।

അപ്പോൾ ആ ബ്രാഹ്മണശ്രേഷ്ഠൻ അത്യധികം വിലപിക്കുന്നവളായ ക്രൗഞ്ചിയെകണ്ടിട്ട് കാരുണ്യത്തോടുകൂടി അധർമ്മമാണിത് എന്നുപറഞ്ഞു.

15. मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगम शाश्वतीं समाः
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी काममोहितम्॥

अन्वयः- (हे) निषाद! क्रौञ्चमिथुनात् काममोहितम् एकम् अवधीः यत् त्वं शाश्वतीः समाः प्रतिष्ठां मा अगमः।

सारम्:- "हे श्री विहीनः (व्याध)! त्वं क्रौञ्चमिथुनात् काममोहितम् एकम् अवधीः यत् त्वं शाश्वतीः समाः प्रतिष्ठां मा अगमः"।

അല്ലോയോ നരാധമനായ (ശ്രീ വിഹീനനായ) കാട്ടാളാ! കാമമോഹിതങ്ങളായ ക്രൗഞ്ചമിഥുനങ്ങളിൽ ഒന്നിനെ നീ

വധിച്ചിരിക്കുന്നു; അതിനാൽ നിനക്ക് ശാശ്വതമായ നിലനിൽപ്പ് ഇല്ലാതെ പോവട്ടെ.

मानिषाद! त्वं शाश्वतीः समाः प्रतिष्ठाः अगम यत् क्रौञ्चमिथुनात् काममोहितम् एकं त्वम् अवधीः ।

हे श्री सहितः श्रीराम त्वं शाश्वतीः समाः प्रतिष्ठामगम यत् त्वं काममोहितं क्रौञ्चमिथुनात् एकम् (क्रौञ्चम्/राक्षसं) अवधीः एतत् कारणात् त्वं लोके चिरप्रतिष्ठां प्रप्नुयात् इति ।

അല്ലയോ ശ്രീ(ഐശ്വര്യം)യോടുകൂടിയവനായ ശ്രീരാമ! അങ്ങ് ലോകത്ത് ശാശ്വതമായ കീർത്തിയോടുകൂടിയവനായി ത്തീരട്ടെ! എന്തുകൊണ്ടെന്നാൽ കാമമോഹിതനായ രാവണനെന്ന രാക്ഷസനെ അങ്ങ് വധിച്ചിരിക്കുന്നു. അങ്ങനെ ലോകത്തെ നിഷ്കണ്ടകമാക്കിത്തീർത്തിരിക്കുന്നു. അതിനാൽ അങ്ങയുടെ യശസ് ഈ ലോകത്ത് എക്കാലവും നിലനിൽക്കും എന്ന് ശ്രീരാമപക്ഷത്തിൽ ഈ ശ്ലോകത്തിന് അർത്ഥം.

ഈ ശ്ലോകമാണ് പിൽക്കാലത്ത് രാമായണകഥ എഴുതുവാൻ നിമിത്തമായത്.

Unit III

Bālarāmayana

अयोध्याकाण्डः।

अयोध्याख्ये तु गुर्वये त्यक्त्वा राज्यं गिरौ वसन्।

पादुके भरतायादात् स रामः शरणं मम।।

അന്വയം - अयोध्याख्यो तु (यः) गुर्वर्थे राज्यं त्वक्त्वा गिरौ वसन् पादुके भरताय अदात् सः रामः मम शरणम्।।

गर्वर्थे- गुरोः अर्थे।। त्यक्त्वा- ക്ത്വാന്തം അവ്യയം. वसन्- वसतीति वसन्।। पादुके — (ആ. സ്ത്രീ.ദ്വി.ദ്വി) पद गतौ- ഇതു കൊണ്ടു ഗമിക്കുന്നു. अदात् - दा- ധാതുവിന്റെ ലുങ് പര സ്മൈപദം പ്രഥമപുരുഷ ഏകവചനം- अदात् अदाताम् अदुः।। അയോധ്യ എന്നു പേരുള്ള പട്ടണത്തിൽ ഗുരുവിനുവേണ്ടി (അച്ഛനുവേണ്ടി) രാജ്യം ഉപേക്ഷിച്ച് പർവതത്തിൽ വസിച്ചു കൊണ്ട് ഭരതന് ഇരുപാദുകങ്ങളെ ആരാണോ നല്കിയത് ആ രാമൻ ആകുന്നു എനിക്കു തുണ.

1. कृतोद्वाहं भागिनेयं भरतं स्वगृहं नेतुकामो युधाजिदयोध्यां प्रपेदे। नृपतेरनुज्ञया भरतः शत्रुघ्नेनानुगतो मातुलगृहं प्रययौ। तत्र च मातुलेन पुत्रस्नेहेन परिलाल्यमानो/पि स सन्ततं जरठं जनकमेव मनसा स्मरन्नवर्तत। नृपतेरपि प्रोषितयोस्तयोस्नययोरुत्सुकं हृदयमासीत्।।

कृतोद्वाहम्- कृतः उद्धाहः येन सः कृतोद्वाहः। तम्।। भागिनेयम् = അനന്തിരവനെ, भगिन्याः अपत्यं पुमान् भागिनेर्ः। तम् ।। नेतुकामः - नेतुं काम यस्य सः - കൊണ്ടുപോകുവാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നവൻ. 'तुम्काममनसोरपि' - എന്ന വാർത്തികം കൊണ്ട് കാമ, മനസ്സ് ഉത്തരപദങ്ങളായ തുമുന്നന്തത്തിന്റെ മകാരത്തിനു ലോപം. प्रपेदे = പ്രാപിച്ചു. പ്ര എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'പദ്' ധാതു വിന്റെ (പദ ഗതൗദിവാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- प्रपेदे प्रपेदाते

प्रपेदिरे।। युधाजित् + अयोध्याम्- युधाजिदयोध्याम्।। नृपतेः + अनुज्ञया- नृपतेरनुज्ञया ।। शत्रुघ्नेन + अनुगतः- शत्रुघ्नेनानुगतः।। मातुलगृहम्- मातुलस्य गृहम्।। प्रययौ = പോയി, പ്ര എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'യാ' ധാതുവിന്റെ (യാ പ്രാപണേ- അദാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു. ഏ.- प्रययौ प्रययतुः प्रययुः।। पुत्रस्नेहेन- पुत्रे स्नेहः पुत्रस्नेहः। तेन।। परिलाल्यमानः + अपि – परिलाल्यमानो/ पि जरठम् = വയസ്സനെ. നശിപ്പിക്കുന്നത് എന്ന അർഥം (ജ്യൃപ് വയോഹാനൗ). परिलाल्यमानः - परिलाल्यते इति परिलाल्यमानः।। जनकम् + एव – जनकमेव।। स्मरन्- स्मरनीति स्मरन्।। स्मरन् + अवर्तत- स्मरन्नवर्तत।। अवर्तत- 'വൃത്' ധാതുവിന്റെ (വൃതു വർത്തനേ- ഭ്വാദി) ലങ് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- अवर्तत अवर्तेताम् अवर्तन्त।। नृपतेः + अपि- नृपतेरपि ।। प्रोषितयोः + तयोः + तनययोः + उत्सुकम् – प्रोषितयोस्तयोस्तनययोरुत्सुकम्।। आसीत् – 'അസ്' ധാതുവിന്റെ (അസ ഭുവി-അദാദി) ലങ് പര.പ്ര.പു.ഏ.- आसीत् आस्ताम् आसन्।।

വിവാഹിതനായ സഹോദരീപുത്രൻ ഭരതനെ സ്വന്തം ഗൃഹത്തിലേക്കു കൊണ്ടുപോകുവാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നവനായ യുധാജിത് അയോധ്യയിൽ വന്നു. രാജാവിന്റെ അനുമതി യോടുകൂടി ശത്രുഘ്നനാൽ പിൻനടത്തപ്പെട്ട ഭരതൻ അമ്മാ വന്റെ ഗൃഹത്തിലേക്കു പോയി. അവിടെ അമ്മാവനാൽ പുത്രസ്നേഹത്തോടെ പരിലാളിക്കപ്പെട്ടവനായിട്ടും അവൻ എല്ലായ്പോഴും വയസ്സായ അച്ഛനെത്തന്നെ മനസ്സുകൊണ്ട് ഓർത്തുകൊണ്ടാണിരുന്നത്. രാജാവിന്റെ മനസ്സും മറുനാട്ടി ലേയ്ക്കയയ്ക്കപ്പെട്ട ആ മക്കളിൽ താത്പര്യമുള്ളതായിരുന്നു.

2. अत्रान्तरे नरपतिः सचिवैः पौरैश्च संमन्त्र्य सर्वगुणानामाकरं प्रजानामनुरागभाजनमात्मनश्च प्रियतमं रामचन्द्रं यौवराज्ये/भिषेक्तुमचीकमत। प्रजाश्च रामस्याभिषेकाय सर्वात्मना स्पृहयामासुः। अभिषेकवार्ता कृत्स्नामयोध्यानगरीं प्रमोदसागरे प्लावयासमास। गृहेषु चत्वरेषु रथ्यासु चतुष्पथेषु विषणिषु राजमार्गेषु

च मण्डनविधिः समन्ततः प्रववृते। सर्वत्रापि रामाभिषेकस्य कथैव शुश्रुवे। बाला अपि संक्रीडमाना रामाभिषेकमधिकृत्यैव कथाः कथयाभासुः।।

पौरैः + च — पौरैश्च ।। आत्मनः + च - आत्मनश्च।। पौरैः पुरे भवाः पौराः। तैः।। सर्वगुणानाम् - सर्वे च ते गुणाः च सर्वगुणाः। तेषाम्।। प्रजाः + च - प्रजाश्च।। अनुरागभाजनम् - अनुरागस्य भाजनम्।। आत्मनः + च - आत्मनश्च।। प्रियतमम्- अत्यन्तमतिशयेन प्रियः प्रियतमः। तम्।। यौवराज्ये = യുവരാജാവിന്റെ അവസ്ഥയിൽ, युवा चासौ राजा च युवराजः। युवराजस्य भावः यौवराज्यः। तस्मिन्।। अचीकमत — 'കമ്' ധാതുവിന്റെ (കമു കാന്തൗ-ഭ്വാദി) ലുങ് ആത്മ.പ്ര.പു.ഐ.- अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त।। ലട് - कामयते कामयेते कामयन्ते।। स्पृहयामासुः - 'സ്പൃഹ' ധാതുവിന്റെ (സ്പൃഹ ഈപ്സായാം- ചുരാദി) ണിജന്തം ലിട്.പര.പ്ര.പു. ഏ.- स्पृहयामास स्पृहयामासतुः स्पृहयामासुः।। अभिषेकवार्ता- अभिषेकस्य वार्ता।। प्रमोदसागरे- प्रमोदस्य सागरः प्रमोदसागरः। तस्मिन्।। प्लावयामास = മുക്കിക്കളഞ്ഞു. 'പ്ലുങ്' ധാതുവിന്റെ (പ്ലുങ് ഗതൗ-ഭ്വാദി) ണിജന്തം ലിട്.പര.പ്ര.പു.ഏ.- प्लावयामास प्लावयामासतुः प्लावयामासुः।। मण्डनविधिः - मण्डनस्य विधिः।। प्रववृते- प्र എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'വൃതു' ധാതുവിന്റെ (വൃതു വർത്തനേ- ഭ്വാദി) ആത്മ.ലിട്. പ്ര.പു.ഏ.- प्रववृते प्रववृताते प्रववृतिरे।। सर्वत्र + अपि - सर्वत्रापि।। कथा + एव- कथैव।। शुश्रुवे = കേൾക്കപ്പെട്ടു- 'ശ്രു' ധാതുവിന്റെ (ശ്രു ശ്രവണേ-ഭ്വാദി) കർമണി ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- शुश्रुवे शुश्रुवाते शुश्रुविरे।। संक्रीडमाना- संक्रीडते इति संक्रीडमाना. ശാനച് പ്രത്യയം വന്ന രൂപം. "क्रीडो नुसंपरिभ्यश्च" എന്ന സൂത്രത്താൽ സം എന്ന ഉപ സർഗം ആദിയിൽ വന്നതിനാൽ പരസ്മൈപദിയായ ക്രീഡ് ധാതു ആത്മനേപദിയായി. कथा + एव- कथैव ।। अधिकृत्य +

एव - अधिकृत्यैव।। सर्वत्रापि (जनेन) रामाभिषेकस्य कथैव शुश्रुवे- കർമണി പ്രയോഗം. सर्वत्रापि (जनः) रामाभिषेकस्य कथामेव शुश्राव- കർത്തരി പ്രയോഗം. कथयामासुः - ഉഭയപദിയായ 'കഥ' ധാതുവിന്റെ (കഥ വാക്യപ്രബന്ധനേ - ചുരാദി) ലിട് പര.പ്ര. പു.ബ. - कथयामास कथयामासतुः कथयामासुः।।

അതിനിടയിൽ രാജാവ് മന്ത്രിമാരോടും ജനങ്ങളോടും കൂടിയാലോചിച്ച് എല്ലാ ഗുണങ്ങൾക്കും ഇരിപ്പിടവും ജനങ്ങളുടെ സ്നേഹപാത്രവും തനിക്ക് ഏറ്റവും പ്രിയപ്പെട്ടവനുമായ രാമചന്ദ്രനെ യുവരാജാവായി അഭിഷേകം ചെയ്യുന്നതിന് ആഗ്രഹിച്ചു. ജനങ്ങളും രാമന്റെ അഭിഷേകത്തിനായി ഹൃദയപൂർവം ആഗ്രഹിച്ചു. അഭിഷേകവാർത്ത അയോധ്യാനഗരിയെ മുഴുവൻ ആനന്ദസാഗരത്തിലാഴ്ത്തി. വീടുകളിലും, മുറ്റങ്ങളിലും, വഴികളിലും, നാല്ക്കവലകളിലും, കച്ചവടസ്ഥലങ്ങളിലും, പ്രധാനവഴികളിലും നാലുപാടും അലങ്കാരപ്പണികൾ ആരംഭിച്ചു. എല്ലായിടത്തും രാമാഭിഷേകത്തിന്റെ കഥ തന്നെ കേൾക്കപ്പെട്ടു. കുട്ടികൾ കളിക്കുമ്പോൾ പോലും രാമാഭിഷേകത്തെക്കുറിച്ചുള്ള കഥകൾ മാത്രം പറഞ്ഞു.

3. राजा सुमन्त्रं संप्रेष्य राममानाययामास। पादयोः प्रणिपतन्तं रामं सप्रेमभरमाश्लिष्य राजा प्रजानामात्मनश्च तमभिलाषं तस्मै कथयामास।

   'श्वो भावी रामभद्र, तव यौवराज्येऽभिषेक' इति सानन्दमाचक्षाणस्य महीपतेराज्ञां शिरसा धारयन् रघुवरः स्वमन्दिरं निववृते। अभिषेकोचितं च व्रतनियमं जगृहे।।

आनाययामास = വരുത്തിച്ചു, ആങ് എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ണീഞ്' ധാതുവിന്റെ (ണീഞ് പ്രാപണേ- ഭ്വാദി) ണിജന്തം ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- आनाययामास आनाययामासतुः आनाययामासुः ।। संप्रेष्य- സം. പ്ര എന്നീ ഉപസർഗങ്ങൾ ചേർന്ന 'ഇഷ്' ധാതുവിന്റെ ല്യബന്തം അവ്യയം. കണ്ടിട്ട് കേട്ടിട്ട് എന്നീ അർഥങ്ങളിൽ ധാതുവിനോടുകൂടി ക്ത്വാപ്രത്യയം ചേർക്കും. ധാതുവിന്റെ ആദിയിൽ ഉപസർഗം വന്നാൽ ക്ത്വാന്തം ല്യബന്തമാകും, ഉദാ: ജിത്വാ- വിജിത്യ. प्रणिपतन्तम्

— प्रणिपततीति प्रणिपतन्। तम्।। संप्रेमभरम्- प्रेम्णः भरः प्रेमभरः। प्रेमभरेण सह वर्तते यस्मिन् कर्मणि तत्तथा।। श्वोभावी- श्वः भवितुं शीलमस्यास्तीति श्वोभावी।। यौवराज्ये + अभिषेकः - यौवराज्ये। भिषेकः।। आचक्षाणस्य= പറയുന്നവന്റെ (ശാനജന്തം) - आचक्षते इति आचक्षाणः। तस्य।। महीपतेः + आज्ञाम् - महीपतेराज्ञाम्।। स्वमन्दिरम्- स्वस्य मन्दिरम्।। निववृते - നി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'വൃതു' ധാതുവിന്റെ (വൃതു വർത്തനേ- ഭ്വാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- निववृते निववृताते निववृतिरे।। सानन्दम्- आनन्देन सह वर्तते इति।। आचक्षाणस्य- आचक्षते इति आचक्षाणाः। तस्य।। धारयन् — धारयतीति धारयन्।। व्रतनियमम्- व्रतार्थं नियमम्।। जगृहे- ഉഭയപദിയായ 'ഗ്രഹ' ധാതുവിന്റെ (ഗ്രഹ ഉപാദാനേ- ക്ര്യാദി) ലിട് ആത്മ. പ്ര.പു.ഏ .- जगृहे जगृहाते जगृहिरे।।

രാജാവ് സുമന്ത്രരെ അയച്ചിട്ട് രാമനെ വരുത്തിച്ചു. കാല്ക്കൽ നമസ്കരിച്ച രാമനെ നിറഞ്ഞ സ്നേഹത്തോടു കൂടി പുണർന്നിട്ട് രാജാവ് ജനങ്ങളുടെയും തന്റെയുമായ ആ ആഗ്രഹത്തെ അദ്ദേഹത്തോടു പറഞ്ഞു, "രാമചന്ദ്ര, നാളെ നിന്റെ യുവരാജാവായുള്ള അഭിഷേകം നടക്കും" എന്ന് ആന ന്ദത്തോടുകൂടി പറഞ്ഞ രാജാവിന്റെ കല്പനയെ ശിരസ്സുകൊ ണ്ടേറ്റുവാങ്ങി രഘുവംശശ്രേഷ്ഠൻ തന്റെ മന്ദിരത്തിലേക്കു തിരിച്ചുപോയി, അഭിഷേകത്തിനുയോജിച്ച വ്രതാനുഷ്ഠാ നവും കൈക്കൊണ്ടു.

4. यदृच्छया प्रासादस्योपरितलमारूढा कैकेय्या दासी वपुषीव मनस्यपि कुटिला मन्थरा तादृशमयोध्यानगरे मण्डनविधिं साक्षात्कृत्य 'किंनिमित्तोऽयमुत्सवारम्भ' इति रामस्य धात्रीं पप्रच्छ। सा तस्यै रामाभिषेकं भाविनमाचचक्षे। श्रुत्वैव रामस्य विभूतिं कोपेन दह्यमाना सा पापहृदया शयानां कैकेयीं तस्वरमुपगम्य गरकलुषां गिरभेवमुज्जगार 'उपस्थितमनर्थमबुद्ध्वा किमेवं मुग्धा शेषे। अहो महीयसी ते विपदापतिता। श्वो राजा रामं यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति। रामेऽभिषिक्ते

कौसल्या महतीमर्हणामवाप्स्यति। त्वां पुनः सर्वोऽपि लोकोऽनादरपात्रं करिष्यति। रामो राजा, भरतो दासश्च भविष्यति।'- इति। रामाभिषेकस्य वार्तया प्रथमं प्रमुदिता कैकेयी मुहुर्मुहुरुपदेशमथिशतैर्मथ्नती मन्थरा कथमपि तस्य प्रातिकूल्यं प्रापयामास। साऽपि 'राममितो वनं प्रस्थापयिष्यामि' इति दारुणां प्रतिज्ञां चक्रे ।।

प्रासादस्य + उपरितलम् – प्रसादस्योपरितलम्।। वपुषि + इव - वपुषीव।। वपुषि - സ.നപും.സ.ഏ.വ. मनसि - സകാരാന്തം നപും.സ.ഏ.വ.- मनसि + अपि -मनस्यपि।। निमित्तः + अयम्- निमित्तो। यम्।। साक्षात्कृत्य - ല്യബന്തം അവ്യയം. किम् + निमित्तम् – किन्निमित्तम्।। निमित्तः + अयम् – निमित्तो। यम्।। पप्रच्छ - 'പ്രച്ഛ' ധാതുവിന്റെ (പ്രച്ഛ ജ്ഞീപ്സായാം- തുദാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു. ഏ.- पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः।। तस्यै - തച്ഛബ്ദം സ്ത്രീ.ച.ഏ.വ . तस्यै ताभ्याम् ताभ्यः। रामाभिषेकम्- रामस्य अभिषेकम् ।। भाविनम् - നകാരാന്തം പും.ദ്വി.ഏ.വ. भाविनम् भाविनौ भाविनः। आचचक्षे - ആങ് എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ചക്ഷ്' ധാതുവിന്റെ (ചക്ഷിങ് വ്യക്തായാം വാചി-അദാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ. आचचक्षे आचचक्षाते आचचक्षिरे।। श्रुत्वा एव - श्रुत्वैव।। दह्यमाना- दह्यते इति दह्यमाना।। पापहृदया- पापं हृदयं यस्याः सा।। शयानाम्- शेते इति शयाना। ताम् ।। उपगम्य - ഉപ എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ഗമ്' ധാതുവിന്റെ (ഗമ്ലൃഗതൗ-ലാദി) ല്യബന്തം അവ്യയം. गरकलुषाम्- गलवत् कलुषा गलकलुषा। ताम्।। उज्जगार - ഉത് എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ഗൄ' ധാതുവിന്റെ (ഗൄ നിഗരണേ- തുദാദി). ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ. उज्जगार उज्जग्रतुः उज्जग्रु।। लट्- गिरति/गिलति- गिरति गिरतः गिरन्ति।। शेषे - ശീ' ധാതുവിന്റെ (ശീങ് സ്വപ്നേ- അദാദി) ലട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- शेते शयाते शेरते।। महीयसी - अतिशयेन महती महीयसी।। यौवराज्ये + अभिषेक्ष्यति-

यौवराज्ये/भिषेक्ष्यति।। रामे अभिषिके - സതി സപ്തമി പ്രയോഗം. अवाप्स्यति - അവ എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ആപ്' ധാതുവിന്റെ (ആപ്ല് വ്യാപ്തൗ- സ്വാദി) പര.ല്യട് പ്ര.പു.ഏ. अवाप्स्यति अवाप्स्यतः अवाप्स्यन्ति।। सर्वः + अपि - सर्वो/पि ।। लोकः + अनादरपात्रम्- लोको/नादरपात्रम्।। अनादरपात्रम् - न आदरः अनादरः। अनादरस्य पात्रम्।। करिष्यति - ഉഭയപദിയായ 'കൃഞ്' ധാതുവിന്റെ (ഡുകൃഞ്കരണേ- തനാദി) ല്യട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- करिष्यति करिष्यतः करिष्यन्ति।। दासः + च- दासश्च।। मुहुः + मुहुः + दुरुपदेशम् + अथिशतैः + मथ्नती - मुहुर्मुहुर्दुरुपदेशमथिशतैर्मथ्नती। मथ्नती - मथ्नतीति मथ्नती।। प्रातिकूल्यम् — प्रतिकूलस्य भावम्।। प्रापयामास - പ്ര എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ആപ്' ധാതുവിന്റെ (ആപ്ല് വ്യാപ്തൗ-സ്വാദി) ണിജന്തം ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ. प्रापयामास प्रापयामासतुः प्रापयामासुः।। सा + अपि - सापि।। प्रस्थापयिष्यामि = ഞാൻ അയയ്ക്കുന്നതാണ്- പ്ര എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'സ്ഥാ' ധാതുവിന്റെ ണിജന്തം ല്യട് ഉ.പു.ഏ. - प्रस्थापयिष्यामि प्रस्थापयिष्यावः प्रस्थापयिष्यामः ।। चक्रे - ഉഭയപദിയായ 'കൃഞ്' ധാതുവിന്റെ ലിടം ആത്മനേപദി പ്ര.പു.ഏ.- चक्रे चक्राते चक्रिरे।।

യാദൃച്ഛികമായി മാളികയുടെ മുകളിൽ കയറിച്ചെന്ന ശരീരം പോലെ തന്നെ മനസ്സും കുടിലയായ കൈകേയിയുടെ ദാസി മന്ഥര അത്തരത്തിലുള്ള അയോധ്യാനഗരത്തിലെ അലങ്കാരപ്പണികൾ നേരിൽ കണ്ടിട്ട് എന്തിനുവേണ്ടിയാണ് ഈ ഉത്സവത്തിന്റെ ഒരുക്കങ്ങൾ എന്ന രാമന്റെ വളർത്തമ്മയോടു ചോദിച്ചു. അവർ അവൾക്കായിക്കൊണ്ട് നടക്കുവാൻ പോകുന്ന രാമാഭിഷേകത്തെക്കുറിച്ചു പറഞ്ഞു. രാമന്റെ ഐശ്വര്യത്തെക്കുറിച്ചു കേട്ടപ്പോൾത്തന്നെ കോപത്താൽ ദഹിക്കുന്ന പാപഹൃദയയായ അവൾ പെട്ടെന്ന് ഉറങ്ങുന്നവളായ കൈകേയിയുടെ അടുത്തു ചെന്നിട്ട് വിഷമയമായ വാക്ക് ഉറക്കെപ്പറഞ്ഞു- "അടുത്തണഞ്ഞ ആപത്തിനെ അറിയാതെ മടയീ നീ എന്താണിങ്ങനെ ഉറങ്ങുന്നത്. കഷ്ടം നിനക്കു വലിയ ഒരു ആപത്തു വന്നുപെട്ടിരിക്കുന്നു. നാളെ മഹാരാ

ജാവ് രാമനെ യുവരാജാവായി അഭിഷേകം ചെയ്യും. രാമൻ അഭിഷേകം ചെയ്യപ്പെടും സമയത്തിങ്കൽ കൗസല്യ ഉയർന്ന സ്ഥാനം നേടും. നിന്നെയാകട്ടെ എല്ലാവരും അനാദരപാത്ര മാക്കും, രാമൻ രാജാവും ഭരതൻ ദാസനും ആയിത്തീരും''- എന്ന്. അഭിഷേകവാർത്തയാൽ ആദ്യം സന്തോഷിച്ച കൈകേയിയെ വീണ്ടും വീണ്ടും നൂറുകണക്കിനു ദുരുപദേശ ങ്ങളെക്കൊണ്ടു കടഞ്ഞവളായ മന്ഥര ഒരു തരത്തിൽ അവൾക്ക് എതിർപ്പുണ്ടാക്കിത്തീർത്തു. അവളാകട്ടെ രാമനെ ഇവിടെ നിന്ന് കാട്ടിലേയ്ക്ക് ഞാൻ അയയ്ക്കുന്നുണ്ട് എന്ന ഹൃദയം പിളർക്കുന്നതായ ഒരു സത്യം ചെയ്തു.

5. तत्र चेयमुपायं मन्थरा निजगाद- 'पुरा किल देवासुरसंग्रामे शक्रसाहाय्यं कर्तुं मतो दशरथो/नुगतायास्ते शुश्रूषया सन्तुष्टो वरद्वयं ते प्रायच्छत्। तच्च यदेच्छामि तदा ग्रहीष्यामीति तस्मिन्नेव सत्यप्रतिज्ञे त्वयः न्यासीकृतमास्ते। तयोरेकेन चतुर्दश क्त्सरान् रामस्य वने प्रवाजनमन्येन भरतस्याभिषेचनं च याच्यताम्' इति। तथा प्रोत्साहिता कैकेयी कोपिष्टेन क्रोधागारं प्रविश्य धरणीतले संविवेश। दशरथस्तु प्रेयस्यै प्रियवार्तामाख्यातुमिच्छन्नन्तपुरं प्रविष्टस्तयाभूतां तामभिलक्ष्य भृशमुद्विग्नो बभूव।।

च + इमम्- चेमम्।। निजगाद - നി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ഗദ' ധാതുവിന്റെ (ഗദ വ്യക്തായാം വാചി- ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ. देवासुरसंग्रामे — देवाश्च असुराश्च देवासुराः। तयोः संग्रामः देवासुरसंग्रामः। तस्मिन्।। शक्रसाहाय्यम्- शक्रस्य साहाय्यम्।। दशरथेन + अनुगतायाः + ते — दशरथेनानुगतायास्ते।। सन्तुष्टः + वरद्वयम्- सन्तुष्टोवरद्वयम्।। वहद्वयम् - वराणां द्वयं वरद्वयम्।। प्रायच्छत् — പ്ര എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ദാണ്' ധാതുവിന്റെ (ദാണ് ദാനേ- ഭ്വാദി) ലങ് പര.പ്ര.പു.ഏ.- प्रायच्छत् प्रायच्छताम् प्रायच्छन्।। तत् + च — तच्च।। यदा + इच्छामि — यदेच्छामि।। इच्छामि — 'ഇഷ്' ധാതുവിന്റെ (ഇഷ ഇച്ഛായാം- തുദാദി) ലട് പര.ഉ.

പു.ഏ.- इच्छामि इच्छावः इच्छामः।। ग्रहीष्यामि- ഉഭയപദിയായ 'ഗ്രഹ' ധാതുവിന്റെ (ഗ്രഹ ഉപാദാനേ- ക്ര്യാദി) ലൃട് പര.ഉ. പു.ഏ.- ग्रहीष्यामि ग्रहीष्यावः ग्रहीष्यामः।। सत्यप्रतिज्ञे-सत्या प्रतिज्ञा यस्य सः सत्यप्रतिज्ञः। तस्मिन्।. आस्ते- 'ആസ്' ധാതുവിന്റെ (ആസ ഉപവേശനേ- അദാദി) ലട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- आस्ते आसाते आसते।। तयोः + एकेन- तयोरेकेन।। भरतस्य + अभिषेचनम्- भरतस्याभिषेचनम् ।। याच्यताम् — ഉഭയപദിയായ 'യാച്' ധാതുവിന്റെ (ഡുയാച്യ യാച്ഞായാം- ഭ്വാദി) കർമണി ലോട് പ്ര. പു.ഏ.- याच्यताम् याच्येताम् याच्यन्ताम्।। कोपाविष्टा + इव - कोपाविष्टेव।। कोपेन आविष्टा कोपाविष्टा।। प्रविश्य — പ്ര എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'വിശ്' ധാതുവിന്റെ (വിശ പ്രവേശനേ- തുദാദി ല്യബന്തം അവ്യയം. संविवेश — സം എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'വിശ' ധാതുവിന്റെ (വിശ പ്രവേശനേ-തുദാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- विवेश विविशतुः विविशुः।। दशरथः + तु - दशरथस्तु।। प्रेयस्यै — ഈകാരാന്ത സ്ത്രീലിംഗം (പ്രേയസീ) ചതുർഥീ ഏകവചനം. इच्छन् + अन्तःपुरम् - इच्छन्नन्तःपुरम्।। प्रविष्यः + तथाभूताम्- प्रविष्टस्तथाभूताम्।। अभिलक्ष्य — അഭി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന ഉഭയപദിയായ 'ലക്ഷ്' ധാതുവിന്റെ (ലക്ഷ ദർശനാങ്കനയോഃ - ചുരാദി) ല്യബന്തം അവ്യയം. बभूव - 'ഭൂ' ധാതുവിന്റെ (ഭൂ സത്തായാം- ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര. പു.ഏ.- बभूव बभूवतुः बभूवुः।। उद्विग्नः बभूव- उद्विग्नो बभूव।।

അതിന് ഈ ഉപായം മന്ഥര പറയുകയും ചെയ്തു -

"പണ്ട് ദേവാസുരയുദ്ധത്തിൽ ഇന്ദ്രനെ സഹായിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി പോയ ദശരഥൻ, കൂടെപ്പോയ നിന്റെ ശുശ്രൂഷയിൽ സന്തുഷ്ടനായിട്ട് രണ്ടു വരം നിനക്കു തന്നിരുന്നല്ലോ. അതാകട്ടെ, എപ്പോഴാണോ ഞാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നത് അപ്പോൾ വാങ്ങിക്കൊള്ളാം എന്നു പറഞ്ഞ് സത്യപ്രതിജ്ഞ ചെയ്ത അദ്ദേഹത്തിൽ തന്നെ നിന്നാൽ പണയമായി ഏല്പി

ക്കപ്പെട്ടിരിക്കുകയാണല്ലോ. അതിലെ ഒന്നുകൊണ്ട് പതിന്നാലുകൊല്ലം രാമന്റെ വനവാസവും മറ്റേതുകൊണ്ട് ഭരതന്റെ അഭിഷേകവും യാചിച്ചാലും" എന്ന്. അപ്രകാരം പ്രോത്സാഹിപ്പിക്കപ്പെട്ട കൈകേയി കോപിച്ചവളെപോലെ കോപഗൃഹത്തിൽ ചെന്ന് വെറും നിലത്തു കിടന്നു. ദശരഥനാകട്ടെ, പ്രിയതമയ്ക്കായി ഇഷ്ടപ്പെട്ട വാർത്ത അറിയിക്കുന്നതിന് ആഗ്രഹമുള്ളവനായിട്ട് അന്തഃപുരത്തിൽ കടന്ന് അത്തരത്തിലുള്ള അവളെ കണ്ടിട്ട് അങ്ങേയറ്റം നടുക്കമുള്ളവനായി തീർന്നു.

6. अथ तां सान्त्वयितुकामो राजा 'दवि केन व हेतुनैवं विमनीभूताऽसि' इति बहुकृत्वः पर्यपृच्छत्। केनामियुक्ताऽसि, केन वा विमानिताऽसीति भूयो भूयः परिपृच्छन्तं तं सा क्रूरहृदयैवं जगाद - 'राजन्, नाहं केनापि विप्रकृता विमानिता वाऽस्मि। अस्ति मे कच्चिदभिप्रायः। तं यदि करिष्यमाणं प्रतिज्ञानीषे तर्हि व्याहस्थामि' इति।।

सान्त्वयितुकामः - सान्त्वयितुं कामः यस्य सः।। കാമ, മനസ്സ് എന്നിവ ഉത്തരപദങ്ങളായി വന്നാൽ തുമുന്നന്തത്തിന്റെ മകാരം ലോപിക്കും, ('तुम्काममनसोरपि')।। हेतुना + एवम्- हेतुनैवम्।। विमनीभूता + अपि —विमनीभूतासि।। अपृच्छत् - 'പ്രച്ഛ' ധാതുവിന്റെ (പ്രച്ഛ ജ്ഞീപ്സായാം- തുദാദി) ലങ് പര.പ്ര.പു.ഏ.- अपृच्छत् अपृच्छताम् अपृच्छन्।। भूयः + भूयः - भूयो भूयः।। परिपृच्छन्तम्- परिपृच्छतीति परिपृच्छन्। तम्।। क्रूरहृदया-क्रूरं हृदयं यस्याः सा।। क्रूरहृदया + एवम्- क्रूरहृदयैवम्।। जगाद - 'ഗദ' ധാതുവിന്റെ (ഗദ വ്യക്തായാം വാചി- ഭ്വാദി) ലിട് പര പ്ര.പു.ഏ.- जगाद जगदतुः जगदुः।। राजन् - നകാരാന്ത പുംലിംഗം രാജൻ ശബ്ദത്തിന്റെ സംബോധനപ്രഥമാ ഏകവചനം, हे राजन् हे राजानौ हे राजानः।। न + अहम् — नाहम्।। केन + अपि — केनापि।। वा + अस्मि- वास्मि।। अस्ति — 'അസ്' ധാതുവിന്റെ (അസ ഭുവി അദാദി) ലട് പര. പ്ര.പു.ഏ.- अस्ति स्तः सन्ति।। कश्चित् + अभिप्रायः -

कश्चिदभिप्रायः।। करिष्यमाणम्- करिष्यते इति करिष्यमाणः। तम्।। प्रतिजानीषे - പ്രതി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ജ്ഞാ' ധാതുവിന്റെ ലട് ആത്മ.മ.പു.ഏ. - प्रतिजानीषे प्रतिजानेथे प्रतिजानीध्वे।। व्याहरिष्यामि - പറയാം- വി, ആങ് എന്നീ ഉപസർഗങ്ങൾ ചേർന്ന 'ഹൃഞ്' ധാതുവിന്റെ (ഹൃഞ് ഹരണേ-ഭ്വാദി) ലൃട് പര.ഉ.പു.ഏ.- व्याहरिष्यामि व्याहरिष्यावः व्याहरिष्यामः।।

പിന്നീട് അവളെ അനുനയിപ്പിക്കുന്നതിന് ആഗ്രഹിച്ചവനായ രാജാവ് "ദേവി, എന്തു കാരണത്താലാണ് ഭവതി ഇപ്രകാരം മനംമാറ്റം വന്നവളായിരിക്കുന്നത്" എന്നിങ്ങനെ പല തവണ ചോദിച്ചു. ആരാലാണ് ഭവതി എതിർക്കപ്പെട്ടത് ആരാലാണ് ഭവതി മാനിക്കപ്പെടാതിരുന്നത്, എന്നിങ്ങനെ വീണ്ടും വീണ്ടും ചോദിച്ച അദ്ദേഹത്തോട് അവൾ ക്രൂരഹൃദയയായിട്ട് ഇങ്ങനെ പറഞ്ഞു- "അല്ലയോ രാജാവേ, ഞാൻ ആരാലും എതിർക്കപ്പെടുകയോ മാനിക്കപ്പെടാതിരിക്കുകയോ ഉണ്ടായിട്ടില്ല. എനിക്ക് ഒരു അഭിപ്രായമുണ്ട്. അതു ചെയ്യാമെന്ന് അവിടുന്നു പ്രതിജ്ഞ ചെയ്യുകയാണെങ്കിൽ ഞാൻ പറയാം"- എന്ന്.

7. तथेति कृतशपथं नरनाथं दत्तपूर्वं वरद्वयमुदबोधयन्ती राम प्रवासनं भरतस्याभिषेचनं च सा ययाचे। तस्याः सुदापणं तद्वचनं निराम्यैव स महीपतिरशनिहत इव नष्ट संज्ञो बभूव। ततः कथमपि लब्धसंज्ञो राजा तया तं निष्ठुरं निश्चयमुच्चात्रचैरुपदेशवचनैस्त्याजयितुं बहुधा प्रयेते। नरपतेस्तानि सामवचनानि पापहृदयायां तस्यामूषर हवोप्तानि बीजानि विफलानि परिणेमुः। सा तु 'यदि मदीयामभ्यर्थनामतिलङ्य राममभिषेक्ष्यसि, तर्हि नियतं पश्यत एव भवतः, विषं वा पीत्वा पावके वा पतित्वा प्राणांस्त्यक्ष्यामि' इति सशपथं कथयामास। सत्यपाशेन नियन्त्रितः वरद्वय प्रदांतु प्रत्याख्यातुं वा अपारयन्ननुतापपरवशो राजा बहुशो विलपितैस्तां रजनीं निर्निद्रो निनाया।

तथा + इति - तथेति।। कृतशपथम्- कृतः शपथः येन सः कृतशपथः। तम्।। नरनाथम्- नराणां नाथः नरनाथः। तम्।। दत्तपूर्वम्- पूर्वं दत्तम्।। उद्बोधयन्ती- उद्बोधयती इति उद्बोधयन्ती- ഉദ്ബോധിപ്പിക്കുന്നവളായിട്ട്- ശത്രന്തം രൂപം. भरतस्य + अभिषेचनम्- भरतस्याभिषेचनम्।। ययाचे- 'യാച്' ധാതുവിന്റെ (ഡുയാച്യ യാച്ഞായാം- ഭ്വാദി) ലിട് ആത്മ. പ്ര.പു.ഏ.- ययाचे ययाचाते ययाचिरे।। सुदारुणम्- सुष्ठु दारुणम्।। निशम्य + एव — निशम्यैव।। महीपतिः - मह्याः पतिः।। अशनिहतः - अशनिना हतः।। नष्टसंज्ञः - नष्टा संज्ञा यस्य सः।। बभूव — ഖണ്ഡിക-5. लब्धसंज्ञः - लब्धा संज्ञा यस्य सः।। उच्चावचेः + उपदेशवचनैः + त्याजयितुम् - उच्चावचैरुपदेशवचनैस्त्याजयितुम्।। प्रयेते - പ്ര എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'യതീ' ധാതുവിന്റെ (യതീ പ്രയത്നേ- ഭ്വാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- प्रयेते प्रयतेते प्रयतन्ते।। नरपतेः + तानि- नरपतेस्तानि।। नरपतेः- नराणां पतिः नरपतिः। तस्य।। വ്യാകരണവിശേഷം- नरपतेः- പതി ശബ്ദം സമാസാന്തത്തിൽ ഹരി ശബ്ദത്തിന്റെ രൂപം പോലെ ആകും, (पतिः समास एव।)।। सामवचनानि - साम्नः वचनानि सामवचनानि।। पापहृदयायाम्- पापं हृदयं यस्याः सा पापहृदया। तस्याम्।. इव + उप्तानि- इवोप्तानि।। विफलानि- विगतानि फलानि येभ्यः तानि।। परिणेमुः - പരി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ണമ്' ധാതുവിന്റെ (ണമ പ്രഹ്വത്വേ ശബ്ദേ ച- ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ബ.- परिणनाम परिणेमतुः परिणेमुः।। मदीयाम्- मम इयम् मदीया। ताम्।। अभिषेक्ष्यसि- അഭി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന ഉഭയപദിയായ 'ഷിച്' ധാതുവിന്റെ (ഷിച ക്ഷരണേ- തുദാദി) ലൃട് പര.മ.പു.ഏ.- अभिषेक्ष्यसि अभिषेक्ष्यथः अभिषेक्ष्यथ।। पतित्वा- 'പത്' ധാതുവിന്റെ (പത്ലൢ ഗതൗ-ഭ്വാദി) ക്ത്വാന്തം അവ്യയം, प्राणान् + त्यक्ष्यामि- प्राणांस्त्यक्ष्यामि।। त्यक्ष्यामि- 'ത്യജ' ധാതുവിന്റെ (ത്യജ ഹാനൗ- ഭ്വാദി) ലൃട് പര.ഉ.പു. ഏ.- त्यक्ष्यामि त्यक्ष्यावः त्यक्ष्यामः।। सशपथम्- शपथेन सह वर्तते इति

सशपथम्।। कथयामास - ഖണ്ഡിക-2. पश्यत एव भवतः അങ്ങു കാൺകെത്തന്നെ. അനാദരത്തിൽ ഷഷ്ഠി. सत्यपाशेन- सत्यमेव पाशः सत्यपाशः। तेन।। अपारयन् + अनुतापपरवशः- अपारयन्ननुतापपरवशः।। अपारयन्- पारयतीति पारयन्। न पारयन् अपारयन् - अनुतापपरवशः- अनुतापेन परवशः।। विलपितैः + ताम् — विलपितैस्ताम्।। निर्निद्रः - निर्गता निद्रा यस्मात् सः निर्निद्रः।। निनाय- - 'ണീഞ് ധാതുവിന്റെ (ണീഞ് പ്രാപണേ- ഭാദി) ലിട് പര.പ്ര. പു.ഏ.- निनाय निन्यतुः निन्युः।।

അങ്ങനെതന്നെ എന്നു സത്യംചെയ്ത രാജാവിനെ, മുൻപു നല്കപ്പെട്ട രണ്ടു വരങ്ങളെ ഓർമപ്പെടുത്തിയ അവൾ രാമന്റെ അന്യദേശവാസവും ഭരതന്റെ അഭിഷേകവും അപേക്ഷിച്ചു. അവളുടെ വേദനയുളവാക്കുന്ന ആ വാക്കു കേട്ടപ്പോൾത്തന്നെ ആ രാജാവ് ഇടിവെട്ടേറ്റവനെപ്പോലെ ബോധം കെട്ടുപോയി. അതിനുശേഷം ഒരു തരത്തിൽ ബോധം തിരിച്ചുകിട്ടിയ രാജാവ് അവളുടെ ക്രൂരമായ ആ തീരുമാനത്തെ ഉപേക്ഷിപ്പിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി പലതരത്തിലുള്ള ഉപദേശവചനങ്ങളെക്കൊണ്ട് പല പ്രകാരത്തിൽ പരിശ്രമിച്ചു. രാജാവിന്റെ ആ സാന്ത്വനവാക്കുകൾ പാപഹൃദയയായ അവളിൽ മരുഭൂമിയിൽ വിതച്ച വിത്തുപോലെ ഫലമില്ലാത്തവയായി തീർന്നു. അവളാകട്ടെ, "എന്റേതായ അഭ്യർത്ഥനയെ മറികടന്ന് രാമനെ അഭിഷേകം കഴിക്കുമെങ്കിൽ തീർച്ചയായും അങ്ങയുടെ കൺമുമ്പിൽ വച്ച് വിഷം കുടിച്ചോ തീയിൽ ചാടിയോ ഞാൻ ജീവൻ കളയും" എന്നു സത്യം ചെയ്തു പറഞ്ഞു. സത്യമാകുന്ന കയറിനാൽ കെട്ടിവരിയപ്പെട്ട രാജാവ് ആ രണ്ടു വരത്തെ കൊടുക്കുവാനോ തള്ളിക്കളയുവാനോ കഴിയാതെ പശ്ചാത്താപവിവശനായി ഏറെ പറഞ്ഞു കരഞ്ഞും ആ രാത്രി ഉറക്കമില്ലാതെ കഴിച്ചുകൂട്ടി.

8. प्रभातायां शर्वर्यां ब्रह्मवर्चसनिधिर्भगवान् वसिष्ठो यथाविधि सुमुहूर्ते रामाभिषेकं निर्वर्तायितुमोहमानः सम्भारानुपगृह्य परितः स्वलङ्कृतां राजधानी प्रविवेश। स भगवान् राजगृहद्वारि तिष्ठन्तं कृतमतिं सुमन्त्रमवलोक्य 'मामिहागतं नृपतेराचक्ष्व' इत्यादिशत्। मन्त्री

वसिष्ठाज्ञया राजसमीपं गते राज्ञस्तात्कालिकीमवस्थामविदित्वा सुमधुरैर्वाक्यैर्नरपति रामाभिषेकाय त्वरयामास।।

प्रभातायां शर्वर्याम् = രാത്രി പുലർന്നപ്പോൾ, സതി സപ്തമി പ്രയോഗം. ഏതിലുള്ള വ്യാപാരംകൊണ്ട് മറ്റൊരു വ്യാപാരത്തെ ബോധിപ്പിക്കുന്നുവോ അതിൽ നിന്നും സപ്തമീ വിഭക്തി വരും. यस्य च भावेन भावलक्षणम्' ।। ब्रह्मवर्चसनिधिः + भगवान् - ब्रह्मवर्चसनिधिर्भगवान् ।। ब्रह्मवर्चसनिधिः - ब्रह्मणः वर्चस् ब्रह्मवर्चस्। तस्य निधिः ब्रह्मवर्चसनिधिः।। ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः'' इति सूत्रेण अच् समासान्तः- ഉദാ- ब्रह्मवर्चसम्, हस्तिवर्यसम्।। यथाविधि- विधिं अनतिक्रम्य।। रामाभिषेकम्- रामस्य अभिषेकः रामाभिषेकंः। तस्मिन्।। तिष्ठन्तम्- तिष्ठनीति तिष्ठन्। तम्।। कृतमतिम्- कृता मतिः येन तम्।। नृपतेः + अचक्षस्व- नृपतेराचक्षस्व।। आचक्षस्व- ആങ് എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ചക്ഷിങ്' ധാതുവിന്റെ (ചക്ഷിങ് വ്യക്തായാം വാചി-അദാദിഃ ലോട് ആത്മ.മ.പു.ഏ.- आचक्षस्व आचक्षेथाम् आचक्षध्वम्।। इति + आदिशत्- इत्यादिशत्।। आदिशत् - ആങ് എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ദിശ്' ധാതുവിന്റെ (ദിശ അതിസർജനേ- തുദാദി) ലങ് പര.പ്ര.പു.ഏ.- आदिशत् आदिशताम् आदिशन्।। राज्ञः + तात्कालिकीम्- राज्ञस्तात्कालिकीम्।। वसिष्ठाज्ञया- वसिष्ठस्य आज्ञा वसिष्ठाज्ञा। तया।। राजसमीपम्- राज्ञः समीपम्।। तात्कालिकीम्- तत्काले भवा तात्कालिकी। ताम्।। अविदित्वा- न विदित्वा- 'വിദ്' ധാതുവിന്റെ ക്ത്വാന്തം അവ്യയം. त्वरयामास - 'ത്വര്' ധാതുവിന്റെ (ഞിത്വരാ സംഭ്രമേ-ഭ്വാദി) ണിജന്തം ലിട്. പര.പ്ര.പു.ഏ.- त्वरयामास त्वरयामासतुः त्वरयामासुः।।

രാത്രി പുലരും സമയത്തിങ്കൽ ബ്രഹ്മതേജസ്സിന്റെ ഇരിപ്പിടമായ ഭഗവാൻ വസിഷ്ഠൻ വിധിപോലെ നല്ലനേരം നോക്കി രാമാഭിഷേകം നടത്തുവാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നവനായിട്ട് അതിനുള്ള സാധനങ്ങളുമെടുത്തുകൊണ്ട് ചുറ്റും നന്നായി അലങ്കരിച്ച രാജധാനിയിൽ പ്രവേശിച്ചു. ആ ഭഗവാൻ, രാജമന്ദിരത്തിന്റെ പ്രവേശനകവാടത്തിൽ ഒരുങ്ങി നില്ക്കുന്ന സുമ

ന്ത്രരെ കണ്ടിട്ട്, "ഇവിടെ എത്തിച്ചേർന്നിരിക്കുന്ന നമ്മെക്കുറിച്ച് രാജാവിനോടുണർത്തിക്കുക" എന്നറിയിച്ചു. മന്ത്രി, വസിഷ്ഠന്റെ കല്പനയാൽ രാജാവിന്റെ അടുത്തുചെന്നവനായിട്ട് രാജാവിന്റെ അന്നേരത്തെ അവസ്ഥ അറിയാതെ നല്ല മധുരമുള്ള വാക്കുകളാൽ രാജാവിനെ രാമാഭിഷേകത്തിനായി തിടുക്കപ്പെടുത്തി.

9. दोनों राजा तस्योत्तरं दातुमक्षमस्तूष्णीमासामास। तथा स्थिते राजनि, मन्त्रज्ञा कैकेयी तं प्रत्युवाच- 'सुमन्त्र, रामाभिषेकेण समुत्सुको रजनी जागरितो राजा निद्रावशमुपागतः। नाहं तं प्रबोधयितुमुत्सहे। त्वमेव त्वरितं गत्वा राममानेतुमर्हसि'- इति। 'अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि' इति प्रतिभाषमाणं सचिवं राजा 'सत्यमेष रामं द्रष्टुमिच्छामि' इति बभाषे। सोऽपि राजशासनांत्वरितो राममन्दिरं जगाम। हर्षाकुलेन परिजनेन द्रुततरं प्रवेशितः समुदितमिव दिनमणिं सुवर्णपर्यङ्के सुखासीनं राममुपगम्य, 'सह महिष्या कैकेय्या पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति' इति निवेदयामास च।।

तस्य + उत्तरम्- तस्योत्तरम्।। दातुम + अक्षमः + तूष्णीम् + आसामास- दातुमक्षमस्तूष्णीमासामास।। आसामास - 'ആസ' ധാതുവിന്റെ (ആസ ഉപവേശനേ-അദാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- आसामास आसामासतुः आसामासुः।। स्थिते राजनि - സതി സപ്തമി പ്രയോഗം. मन्त्रज्ञा - मन्त्रं जानातीति मन्तज्ञा।। प्रति + उवाच- प्रत्युवाच।। उवाच - ഉഭയപദിയായ 'ബ്രൂഞ്' ധാതുവിന്റെ (ബ്രൂഞ് വ്യക്തായാം വാചി-അദാദി) കർത്തരി ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- उवाच ऊचतुः ऊचुः।। न + अहम्- नाहम्।। उत्सहे- ഉത് എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ഷഹ്' ധാതുവിന്റെ (ഷഹ മർഷണേ- ഭ്വാദി) ലട് ആത്മ.ഉ.പു.ഏ.- उत्सहे उत्सावहे उत्सामहे।। गत्वा- 'ഗമ്' ധാതുവിന്റെ ക്ത്വാന്തം അവ്യയം. अर्हसि - 'അർഹ' ധാതുവിന്റെ (അർഹപൂജായാം- ഭ്വാദി) ലട് പര.മ.പു.ഏ.- अर्हसि अर्हथः अर्हथ।। अश्रुत्वा- न श्रुत्वा।। श्रुत्वा- 'ശ്രു' ധാതുവിന്റെ

ക്ത്വാന്തം അവ്യയം. ।। राजवचनम् - राज्ञः वचनम्।। गच्छामि- 'ഗമ്' ധാതുവിന്റെ (ഗമ്ലൃ ഗതൗ-ഭ്വാദി) ലിട് പര. ഉ.പു.ഏ. — गच्छामि गच्छावः गच्छामः।। प्रतिभाषमाणम्- प्रतिभाषते इति प्रतिभाषमाणः। तम्।। द्रष्टुम्- 'ദൃശ്' ധാതുവിന്റെ തുമുന്നന്തം അവ്യയം. बभाषे। 'ഭാഷ്' ധാതുവിന്റെ (ഭാഷ വ്യക്തായാം വാചി-ഭ്വാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- बभाषे बभाषाते बभाषिरे।। सः + अपि- सोऽपि।। राजशासनात् + त्वरितः - राजशासनात्त्वरितः।। राजशासनात्- राज्ञः शासनं राजशासनम्। तस्मात्।। जगाम - 'ഗമ്' ധാതുവിന്റെ (ഗമ്ലൃ ഗതൗ-ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- जगाम जग्मतुः जग्मुः।। हर्षाकुलेन - हर्षेण आकुलः हर्षाकुलः। तेन।। द्रुततरम्- अतिशयेन द्रुतं द्रुततरम्।। सुवर्णपर्यङ्के- सुवर्णमये पर्यङ्के।। सुखासीनम्- सुखम् आसीनः सुखासीनः। तम्।। उपगम्य - ഉപ എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ഗമ്' ധാതുവിന്റെ ല്യബന്തം അവ്യയം. 'सह महिष्या - കൂടെ എന്ന അർഥത്തിലുള്ള സഹ ശബ്ദത്തിന്റെ യോഗ ത്തിൽ തൃതീയാ വിഭക്തി. कैकेय्या - ഈകാരാന്ത സ്ത്രീലിംഗം തൃതീയാ ഏകവചനം. द्रष्टुम् - 'ദൃശ്' ധാതു വിന്റെ തുമുന്നന്തം അവ്യയം. इच्छति - 'ഇഷ്' ധാതുവിന്റെ (ഇഷ ഇച്ഛായാം- തുദാദി) ലട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- इच्छति इच्छतः इच्छन्ति।। निवेदयामास - നി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'വിദ്' ധാതുവിന്റെ (വിദ ജ്ഞാനേ അദാദ്) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- निवेदयामास निवेदयामासतुः निवेदयामासुः ।।

ദുഃഖിതനായ രാജാവ് അതിനു മറുപടി നല്കുന്നതിനു കഴിയാതെ മിണ്ടാതിരുന്നു. രാജാവ് അപ്രകാരമിരുന്ന സമയ ത്തിങ്കിൽ സൂത്രശാലിയായ കൈകേയി അദ്ദേഹത്തോടു മറു പടി പറഞ്ഞു- "സുമന്ത്രരേ, രാമാഭിഷേകത്താൽ ഉത്സുക നായി രാത്രി മുഴുവൻ ഉണർന്നിരുന്ന രാജാവ് ഉറക്കത്തിലാ ണ്, അദ്ദേഹത്തെ ഉണർത്തുവാൻ ഞാൻ തയ്യാറല്ല. നിങ്ങൾ തന്നെ പെട്ടെന്നു ചെന്നിട്ട് രാമനെ കൊണ്ടുവരേണ്ടതാണ്" എന്ന്. രാജാവിന്റെ കല്പന കേൾക്കാതെ ഞാൻ എങ്ങനെ

പോകും, എന്നു മറുപടി പറഞ്ഞ മന്ത്രിയോടു രാജാവ്, “സത്യമാണ് ഈ നാം രാമനെ കാണുന്നതിന് ആഗ്രഹിക്കു ന്നു” എന്നു പറഞ്ഞു. അദ്ദേഹമാകട്ടെ രാജകല്പനയാൽ പെട്ടെന്നു രാമന്റെ മന്ദിരത്തിലേയ്ക്കു പോയി. സന്തുഷ്ട രായ പരിചാരകരാൽ പെട്ടെന്നു പ്രവേശിപ്പിക്കപ്പെട്ടിട്ട് നന്നായി ഉദിച്ച സൂര്യനെപ്പോലെ സ്വർണക്കട്ടിലിൽ സുഖമാ യിരിക്കുന്ന രാമന്റെ അടുത്തുചെന്നിട്ട്, “രാജ്ഞിയാകുന്ന കൈകേയിയോടൊപ്പമിരിക്കുന്ന അച്ഛൻ അങ്ങയെ കാണുന്ന തിന് ആഗ്രഹിക്കുന്നു” എന്ന് അറിയിക്കുകയും ചെയ്തു.

10. कैकेय्यामपि मातंरीव दृढभक्ती रामो न किञ्चिदनिष्टमाशशङ्के। ‘पितुराज्ञामनुषत्रय शीघ्रं निवर्तिष्य’ इति प्रियतमामुज्ञाप्य सह सुमन्त्रेण निष्क्रम्य कैकेयीसदनमाससाद। तत्र चादृष्टचरीं कामपि दीनदशामापन्नं ग्लानाननं पितरं विलोक्य संभ्रान्तमनाश्चरणयोः कृतप्रणामः कैकेयीमपि सादरं प्रणम्य नृपतेरभिमुखीभूय तस्थौ। राजा तु कण्ठे सत्रता गद्रदस्वरेण यत्किञ्चिद्वक्तुमुपकान्तोऽशक्नुवन्निव विरराम। अदृष्टपूर्व तातस्य तं विकारमवलोक्य रामोऽपि पदा पन्नगं स्पृष्ट्वेव पर्याकुलः कैकेयीमेवं व्याजहार- ‘अम्ब, कस्य हेतोः पिता मां प्रति कुपित इव लक्ष्यते। कच्चिन्मया किमप्यनिष्टं पितुराचरितम्। यच्चकृतापराधेऽपि मयि तातस्य कथमप्यप्रतिर्मदभाग्यपरिपाकादुपनतां तर्हि सा पुत्रवत्सलया भवत्या द्रागपनीयताम्’- इति।।

मातरि + इव - मातरीव।। दृढभक्तिः- दृढा भक्तिः यस्य सः।। (“ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्धोऽणः” - എന്ന സൂത്രത്താൽ ദീർഘം വന്ന് दृढभक्ती रामः എന്ന് ദീർഘമായ രൂപമാകും.) पितुः + आज्ञाम् + अनुष्ठाय- पितुराज्ञामनुष्ठाय।। अनुष्ठाय- അനു എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന ‘ഷ്ഠാ’ ധാതുവിന്റെ ല്യബന്തം അവ്യയം. रामः + न - रामो न।। किञ्चित् + अनिष्टम् + आशशङ्के - किञ्चिदनिष्टमाशशङ्के।। आशशङ्के -ആ എന്ന ഉപസർഗം

ചേർന്ന 'ശകി' ധാതുവിന്റെ (ശകി ശങ്കായാം- ഭ്വാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- आशशङ्के आशशङ्काते आशशङ्किरे।। निर्वर्त्तिष्ये + इति- निर्वर्त्तिष्य इति।। अनुज्ञाप्य- അനു എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ജ്ഞാ' ധാതുവിന്റെ (ജ്ഞാ അവബോധനേ- ക്ര്യാദി) ണിച് ല്യബന്തം അവ്യയം. इति प्रियतमामुज्ञाप्य सह सुमन्त्रेण ജ്ഞാപയിത്വാ എന്ന ക്ത്വാന്തം ഉപസർഗം ചേരുമ്പോൾ ല്യബന്തമാകും. सह सुमन्त्रेण- സഹ ശബ്ദത്തിന്റെ യോഗത്തിൽ തൃതീയാ വിഭക്തി. निष्क्रम्य- നിസ് എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ക്രമു' ധാതുവിന്റെ (ക്രമു പാദവിക്ഷേപേ- ഭ്വാദി) ല്യബന്തം അവ്യയം. कैकेयीसदनम् — कैकेय्याः सदनम्।। आससाद- ആ എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ഷദ്ല്' ധാതുവിന്റെ ('ഷദ്ല്' ധാതുവിന്റെ (ഷദ്ല് വിശരണഗത്യവസാദനേഷു-ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- आससाद आसेदतुः आसेदुः।। च + अदृष्टचरीम्- चादृष्टचरीम्।। अदृष्टचरीम्- पूर्वं दृष्टा दृष्टचरी। न दृष्टचरी अदृष्टचरी। ताम्।। काम् + अपि- कामपि।। म्लानाननम्- म्लानाम् आननं यस्य तम्।। विलोक्य- വി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ലോക്' ധാതുവിന്റെ (ലോകൃ ദർശനേ- ഭ്വാദി) ല്യബന്തം അവ്യയം. संभ्रान्तमना + चरणयो - संभ्रान्तमनाश्चरणयोः।। संभ्रान्तमनाः- संभ्रान्तं मनः यस्य सः।। कृतप्रणामः- कृतः प्रणामः येन सः।। नृपतेः + अभिमुखीभूय- नृपतेरभिमुखीभूय।। अभिमुखीभूय- अनभिमुखः अभिमुखः संपद्यमानो भूत्वा अनभिमुखीभूय।। तस्थौ - 'ഷ്ഠാ' ധാതുവിന്റെ (ഷ്ഠാ ഗതിനിവൃത്തൗ-ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- तस्थौ तस्थतुः तस्थुः।। यत्किञ्चित् + वक्तुम् + उपक्रान्तः + अशक्नुवन् + इव - यत्किञ्चिद्वक्तुमुपकान्तोऽशक्नुवन्निव।। विरराम- വി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'രമ്' ധാതുവിന്റെ (രമു ക്രീഡായാം- ഭ്വാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- विरराम विरेमतुः विरेमुः।। ആത്മനേപദിയായ രമു ധാതു വി, ആ എന്നീ ഉപസർഗങ്ങളുടെ യോഗത്തിൽ പരസ്മൈപദിയാകും. "व्याङ्परिभ्यो रमः"।। अदृष्टपूर्वम्- पूर्वं दृष्टः

दृष्टपूर्वः स न भवतीति अदृष्टपूर्वः। तम्।। रामः + अपि- रामोऽपि।। पत्रगम्- पदा न गच्छति इति।। (पन्नं गच्छतीति पत्रणः। तम्- പതിഞ്ഞു പോകുന്നത്.) स्पृष्टा + इव - स्पृष्ट्वेव।। व्याजहार- വി, ആ എന്നീ ഉപസർഗങ്ങൾ ചേർന്ന 'ഹൃ' ധാതുവിന്റെ (ഹൃ പ്രസഹ്യകരണേ-ജുഹോത്യാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ. - व्याजहार व्याजह्रतुः व्याजह्रुः।। कुपितः + इव - कुपित इव।। लक्ष्यते - ഉഭയപദിയായ 'ലക്ഷ' ധാതുവിന്റെ (ലക്ഷ ദർശനാങ്കനയോഃ.. ചുരാദി) ലട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- लक्ष्यते लक्ष्येते लक्ष्यन्ते।। कच्चित् + मया - कच्चिन्मया।। किमपि + अनिष्टम्- किमप्यनिष्टम्।। पितुः + आचरितम् - पितुराचरितम्। यदि + अकृतापराधे + अपि - यद्यकृतापराधेऽपि।। अकृतापराधः - कृतः अपराधः येन सः कृतापराधः। स न भवतीति अकृतापराधः।। कथमपि + अप्रीतिः + मत् + अभाग्यपरिपाकात् + उपनता - कथमप्यप्रतिर्मदभाग्यपरिपाकादुपनता ।। पुत्रवत्सलया — पुत्रे वत्सला पुत्रवत्सला/तया।। मदभाग्यपरिपाकात्- मम अभाग्यस्य परिवाकः मदभाग्यपरिपाकः। तस्मात्।। द्राक् + अपनीयताम्- द्रागपनीयताम्।। अपनीयताम् - അപ എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന ഉഭയപദിയായ 'ണീഞ്' ധാതുവിന്റെ (ണീഞ് പ്രാപണേ-ഭ്വാദി) കർമണി ലോട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- अपनीयताम् अपनीयेताम् अपनीयन्ताम् ।।

കൈകേയിയിലും അമ്മയിലെന്നപോലെ ഉറച്ച ഭക്തിയുള്ള രാമൻ അല്പവും അനിഷ്ടം ആശങ്കിച്ചില്ല. "അച്ഛന്റെ കല്പന പാലിച്ചിട്ട് പെട്ടെന്ന് ഞാൻ മടങ്ങി വരുന്നതാണ്" എന്നു പറഞ്ഞ് പ്രിയതമയെ സമ്മതിപ്പിച്ച് സുമന്ത്രരോടൊപ്പം പുറപ്പെട്ട് കൈകേയിയുടെ മന്ദിരത്തിൽ എത്തിച്ചേർന്നു. അവിടെ മുൻപു കണ്ടിട്ടില്ലാത്ത ഏതോ ദുഃഖാവസ്ഥയെ പ്രാപിച്ചിരിക്കുന്ന വാടിയ മുഖത്തോടുകൂടിയ അച്ഛനെ കണ്ടിട്ട് സംഭ്രമത്തോടുകൂടി കാല്ക്കൽ നമസ്കരിച്ചിട്ട് കൈകേയിയേയും ആദരവോടെ വണങ്ങി രാജാവിന് അഭിമുഖമായി നിന്നു. രാജാവാകട്ടെ എന്തോ പറയുവാൻ തുടങ്ങിയവനായെങ്കിലും ഇടറുന്ന സ്വരം തൊണ്ടയിൽ തടഞ്ഞ്

അതിനു കഴിയാത്തവനെപ്പോലെ നിർത്തി. മുൻപു കാണാത്ത അച്ഛന്റെ ആ ഭാവമാറ്റം കണ്ടിട്ട് രാമനും പാമ്പിനെ തൊട്ടിട്ടെന്നപോലെ ദുഃഖിതനായിട്ട് കൈകേയിയോട് ഇങ്ങനെ പറഞ്ഞു- "അമ്മേ, എന്തു കാരണത്താലാണ് അച്ഛൻ എന്നോടു കോപിച്ചവനെപ്പോലെ കാണപ്പെടുന്നത്. ഇഷ്ടമില്ലാത്ത എന്തെങ്കിലും എന്നാൽ അച്ഛനോടു ചെയ്യപ്പെട്ടിട്ടുണ്ടോ? തെറ്റു ചെയ്യാത്തവനായ എന്റെ ഭാഗ്യക്കേടുകൊണ്ടാണ് എന്നിൽ അച്ഛന് അപ്രീതി ഉണ്ടായത് എങ്കിൽ പുത്രനോടു വാത്സല്യമുള്ള ഭവതിയാൽ എങ്ങനെയെങ്കിലും പെട്ടെന്ന് പരിഹരിക്കപ്പെട്ടാലും-" എന്ന്.

11. कैकेयी स्वार्थैकप्रवणा धृष्टतामवलम्ब्य बभाषे- 'न राजा कुपितः, नाप्यस्य किंचिद्दुःखमापतितम्; किंतु स्वकृतां प्रतिज्ञां रक्षितुमक्षमः त्वद्भयादात्मनो मनोगतं वक्तुमसमर्थः क्लिश्यते। यदि तत्सर्वथा करिष्यसि तर्ह्यहं ते तत् कथयिष्यामि' इति। 'तातस्य वचनात्पावके पतितुमपि सज्जो ह्यहम्। तत्किमेवं मय्यनर्हं ब्रवीषि? तातस्य यत् समीहितं तत्करिष्यामीति प्रतिजाने। अम्ब रामो द्विर्नाभिभाषते' इत्यार्जवेन ब्रुवाणं तं क्रकचहृदया कैकेयी भृशदारुणमात्मनोऽभिलषितं निर्धृणमवादीत्। 'चतुर्दश हायनानि वने चीरजटाधरो वस'- इति वदन्तीमपि तां निर्विकारेण गम्भीरभावेन, 'अम्ब, नाहमर्थपरो मानुषं लोकमधिवस्तुमभिलषामि, केवलं धर्ममेव पुरुषार्थं मन्यमानं मां मुनिभिः सदृशमवेहि' इति रघुपुङ्गवः प्रत्यभाषत। 'अधैव शीघ्रजवैर्हयैर्दूताः भरतमभिषेकार्थं मातुलालयादानयन्तु' इति च तां संप्रर्थ्य संज्ञाविहीनं नरपतिं पुनरपि प्रणिपत्य जननीमाप्रष्टुमनाः वनवासाय कृतनिश्चयेन कोपारुणनयनेन लक्ष्मणेनानुगम्यमानः कौसल्यामन्दिरं प्रविवेश। तावदेव कर्णाकर्णिकया वनवासवार्ता सर्वतः प्रससार। कैकेयीगृहं प्रविशतस्ततो निर्गच्छतश्च तस्य मुखरागं समं दृष्ट्वा जनता विसिष्मिये।।

स्वार्थैकप्रवणा - स्वार्थे एकः प्रवणः यस्याः सा।। बभाषे- ഖണ്ഡിക-9. न + अपि + अस्य- नाप्यस्य ।। स्वकृताम्- स्वेन कृता स्वकृता। ताम्।। त्वत् + भयात् + आत्मनः - त्वद्भयादात्मनः।। "भीत्रार्थानां भयहेतुः"- എന്ന സൂത്രം കൊണ്ട് പഞ്ചമീവിഭക്തി. असमर्थः - न समर्थः।। क्लिश्यते - 'ക്ലിശ' ധാതുവിന്റെ (ക്ലിശ ഉപതാപേ- ദിവാദി) ലട്. ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- क्लिश्यते क्लिश्येते क्लिश्यन्ते।। करिष्यसि — ഉഭയപദിയായ 'കൃഞ്' ധാതുവിന്റെ (ഡുകൃഞ് കരണേ തനാദി) ലൃട് പര.മ.പു.ഏ.- करिष्यसि करिष्यथः करिष्यथ।। तर्हि + अहम् — तर्ह्यहम्।। कथयिष्यामि - ഉഭയപദിയായ 'കഥ' ധാതുവിന്റെ (കഥ വാക്യപ്രബന്ധനേ- ചുരാദി) കർത്തരി ലൃട് പര ഉ.പു.ഏ.- कथयिष्यामि कथयिष्यावः कथयिष्यामः।। हि + अहम्- ह्यहम्।। मयि + अनर्हम्- मय्यनर्हम्।। ब्रवीषि - 'ബ്രൂഞ്' ധാതുവിന്റെ (ബ്രൂഞ് വ്യക്തായാം വാചി-അദാദി) ലട് പര.മ.പു.ഏ.- प्र.पु.- ब्रवीति (आह) ब्रूतः (आहतुः) ब्रुवन्ति (आहु))। म.पु. - ब्रवीषि (आत्थ) ब्रूथः (आहथुः) ब्रूथ (ब्रूथ)। उ.पु.-ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः।। ।।प्रतिजाने- പ്രതിജ്ഞ ചെയ്യുന്നു. द्विः + न + अभिभाषते- द्विर्नाभिभाषते।। इति + आर्जवेन- इत्यार्जवेन।। आर्जवेन- ऋजोः भावः आर्जवम्। तेन।। ब्रुवाणम्- ब्रूते इत ब्रुवाणः।। क्रकचहृदया- क्रकचम् इव हृदयं यस्याः सा।। भृशदारुणम्- भृशं दारुणम्।। आत्मनः + अभिलषितम्- आत्मनोऽभिलषितम्।। निर्घृणम् — निर्गता घृणा यस्मात् तत्।। अवादीत् - 'വദ' ധാതുവിന്റെ (വദ വ്യക്തായാം വാചി- ഭ്വാദി) ലുങ് പര പ്ര.പു.ഏ.- अवादीत् अवादिष्टाम् अवादिषुः।। चीरजटाधरः- धरतीति धरः।। वस- 'വസ്' ധാതുവിന്റെ (വസനിവാസേ- ഭ്വാദി) ലോട് പര.മ.പു.ഏ.- वस- वसतात् वसतम् वसत।। वदन्तीम् + अपि - वदन्तीमपि।। वदन्तीम्-वदतीति वदन्ती। ताम्।। निर्विकारेण- निर्गतः विकारः यस्य सः निर्विकारः। तेन।। न + अहम् + अर्थपरः-नाहमर्थपरः।। अर्थपरः- अर्थे परः अर्थे परः अर्थपरः।। लोकम् अधिवस्तुम्- അധി

എന്ന ഉപസർഗത്തിന്റെ യോഗത്തിൽ വസ് ധാതുവിന് ആധാരത്തിൽ കർമസംജ്ഞ. കർമസംജ്ഞ ഉള്ളതിനാൽ ''കർമണി ദ്വിതീയാ'' എന്ന സൂത്രം കൊണ്ട് കർമസംമജ്ഞയുള്ള ലോകശബ്ദത്തിന് ദ്വിദീയാ വിഭക്തി. अभिलषामि- അഭി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന ഉഭയപദിയായ 'ലഷ' ധാതുവിന്റെ (ലഷ കാന്തൗ-ഭ്വാദി) ലട് പര.ഉ.പു.ഏ.- अभिलषामि अभिलषावः अभिलषामः।। मन्यमानम्- मन्यते इति मन्यमानः। तम्।। अवेहि- അവ എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ഇണ്' ധാതുവിന്റെ (ഇൺ ഗതൗ-അദാദി) ലോട് പര.മ.പു.ഏ.- अवेहि- अवेतात् अवेतम् अवेत।। रघुपुङ्गवः- रघुः पुङ्गव इव रघुपुङ्गवः।। अद्य + एव-अद्यैव।। शीघ्रजवैः + हयैः + दूताः- शीघ्रजवैर्हयैर्दूताः।। शीघ्रजवैः- शीघ्रः जवः येषां तैः।। संज्ञाविहीनम्- संज्ञया विहीनः संज्ञाविहीनः तम्।। पुनः(र्) + अपि — पुनरपि।। आप्रष्टुननाः -आप्रष्टुं मनः यस्य सः।। കാമ, മനസ് എന്നീ ശബ്ദങ്ങളുടെ യോഗത്തിൽ തുമുന്നന്തത്തിന്റെ മകാരം ലോപിക്കും. वनवासाय- वने वासः वनवासः। तस्मै।। कृतनिश्चयेन — कृतः निश्चयः येन सः कृतनिश्चयः। तेन।। लक्ष्मणेन + अनुगम्यमानः - लक्ष्मणेनानुगम्यमानः।। अनुगम्यमानः- अनुगम्यते इति अनुगम्यमानः।। कौसल्यामन्दिरम्- कौसल्यायाः मन्दिरम्।। प्रविवेश - പ്ര, വി എന്നീ ഉപസർഗങ്ങൾ ചേർന്ന 'വിശ' ധാതുവിന്റെ (വിശ പ്രവേശനേ -തുദാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- प्रविवेश प्रविविशतुः प्रविविशुः।। वनवासवार्ता - वने वासः वनवासः। तस्य वार्त्ता।। प्रससार - പ്ര + 'സൃ' ധാതുവിന്റെ (സൃ ഗതൗ-ഭ്വാദി) ലിട് പര പ്ര.പു.ഏ.- प्रससार प्रसस्रतुः प्रसस्रुः।। प्रविशतः + ततः- प्रविशतस्ततः।। निर्गच्छतः + च — निर्गच्छतश्च। मुखरागम् - मुखस्य रागः मुखरागः। तम्।। दृष्ट्वा - ദൃശ് ധാതുവിന്റെ ക്ത്വാന്തം അവ്യയം. जनता- जनानां समूहः।। विसिष्मिये - വി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന ഉഭയപദിയായ 'ഷ്മിങ്' ധാതുവിന്റെ (ഷ്മിങ്- ഷ്മിജ്-അനാദരേ-ചുരാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- विसिष्मिये विसिक्ष्मियाते विसिक्ष्मिरे।।

തൻകാര്യത്തിൽ മാത്രം തത്പരയായ കൈകേയി ധിക്കാരത്തോടുകൂടി പറഞ്ഞു- "രാജാവു കോപിച്ചിട്ടില്ല അദ്ദേഹത്തിന് ഒരു ദുഃഖവും ഉണ്ടായിട്ടുമില്ല. എന്നാൽ തന്നെ ത്താൻ ചെയ്ത സത്യം നിറവേറ്റുവാൻ കഴിയാതെ നിന്നെ ഭയന്ന് സ്വന്തം ഉള്ളിലിരുപ്പ് അറിയിക്കുവാൻ കഴിയാതെ ക്ലേശിക്കുകയാണ്. എല്ലാ അർഥത്തിലും നീ അതു ചെയ്യുമെങ്കിൽ ഞാൻ നിന്നോട് അതു പറയുന്നതാണ്-" എന്ന്. അച്ഛന്റെ വാക്കു പാലിക്കുന്നതിനുവേണ്ടി തീയിൽ ചാടുന്നതിനും ഞാൻ ഒരുക്കമാണ്. അതുകൊണ്ട് എന്തിനാണ് എന്നോടിങ്ങനെ ഉചിതമല്ലാത്തതു പറയുന്നത്. അച്ഛന്റെ ഏത് ആഗ്രഹമായാലും അത് ഞാൻ ചെയ്യുന്നതാണ്, എന്നു ഞാൻ സത്യം ചെയ്യുന്നു. അമ്മേ, രാമൻ രണ്ടു പ്രാവശ്യം പറയുകയില്ല" എന്നിങ്ങനെ നേരായി പറയുന്നവനായ അദ്ദേഹത്തോടു വാളുപോലത്തെ ഹൃദയമുള്ള കൈകേയി വളരെ ക്രൂരമായ തന്റെ ആഗ്രഹം ദയയില്ലാതെ പറഞ്ഞു, "പതിന്നാലു കൊല്ലം കാട്ടിൽ മരവുരിയും ജടയും ധരിച്ച് നീ പാർക്കണം-" എന്നു പറയുന്ന അവളോട് ഒരു ഭാവമാറ്റവും കൂടാതെ ഗംഭീരമായ ഭാവത്തിൽ, "അമ്മേ, ഞാൻ അർഥത്തിൽ താത്പര്യമുള്ളവനായി മനുഷ്യലോകത്തിൽ കഴിഞ്ഞുകൂടുവാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നില്ല. കേവലം ധർമം മാത്രമാണ് പുരുഷാർഥം എന്നു കരുതുന്ന എന്നെ സന്യാസിമാർക്കു സമനായി കരുതിയാലും" എന്ന് രഘുവരൻ മറുപടി പറഞ്ഞു. "ഇന്നു തന്നെ വേഗതയുള്ള കുതിരപ്പുറത്തു കയറി ദൂതൻമാർ ഭരതനെ അഭിഷേകത്തിനുവേണ്ടി അമ്മാവന്റെ വീട്ടിൽ നിന്നും കൊണ്ടുവരട്ടെ" എന്നും അവളോട് അപേക്ഷിച്ചിട്ട് ബോധം പോയ രാജാവിനെ വീണ്ടും നമസ്കരിച്ചിട്ട് അമ്മയോടു യാത്ര ചോദിക്കുവാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നവനായിട്ട് കാട്ടിൽ പാർക്കുന്നതിനു തീരുമാനമെടുത്തിട്ട് കോപത്താൽ ചുവന്ന കണ്ണുകളോടുകൂടിയ ലക്ഷ്മണനാൽ പിൻതുടരപ്പെട്ടവനായി കൗസല്യയുടെ മന്ദിരത്തിൽ പ്രവേശിച്ചു. അപ്പോൾത്തന്നെ വനത്തിൽ പാർക്കുവാൻ പോകുന്ന വാർത്ത ചെവിക്കുചെവി എല്ലായിടത്തും പരന്നു. കൈകേയിയുടെ മന്ദിരത്തിൽ കടക്കുമ്പോഴും അവിടെ നിന്നും തിരികെ

പോകുമ്പോഴും അദ്ദേഹത്തിന്റെ മുഖഭാവം ഒരുപോലെ കണ്ടിട്ട് ജനം അത്ഭുതപ്പെട്ടു.

12. अभिषेकोत्सवं प्रतीक्षमाणा राममाता वनवासवार्तया वात्यया लतेष कम्पिता महीतले पपात। धैर्यसागरेण रामेण समाश्वासिता सा रामविश्लेषतत्पस्य प्राणवल्लभस्य क्षते क्षारं मा क्षिपणीति शोकवेगं नियम्य पत्युः शुश्रूषया स्वं जीवतं सफलममन्यत। 'पितृवाक्यपरिपालनाय काननं प्रतिष्ठमानं मामनुमन्यस्व' इति सप्रणामं पार्थयमानस्य तनयस्य स्वस्त्ययनकाङ्क्षिणी कौसल्या कथमप्यपनीतशोका निरुद्धबाष्पवेगा मङ्गलानि चकार। 'यमेव सर्वोपरि मन्यमानो नियमेन पालयसि स धर्मस्त्वामभिरक्षतु, सर्वे 'च देषाः सर्वाणि च भूतानि स्वस्ति ते विद्धतु' इति मुहुर्मुहुराशीर्वचनशतानि वर्षन्ती, भवितव्यताबलं तथाविधं विचिन्त्य स्वयमाश्वसती, 'चतुर्दश समाः क्षणमिव नीत्वा पुनरयोध्यामागतं सर्वसिद्धार्थमरोगं त्वा वत्स पस्यानि' इति व्याहरन्ती सा तमात्मजं विससर्ज।

अभिषेकोत्सवम्- अभिषेकस्य उत्सवम्।। प्रतीक्षमाणा- प्रतीक्षते इति प्रतीक्षमाणा।। राममाता-रामस्य माता।। वनवासवार्त्तया - वनवासस्य वार्त्ता वनवासवार्त्ता। तया।। वात्यया – കാറ്റിനാൽ. लता + इव- लतेव।। पपात- പത്മധാതുവിന്റെ (പത്ലൃ ഗതൗ-ഭാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു. ഏ.- पपात पेततुः पेतुः।। धैर्यसागरेण – धैर्यस्य सागरः धैर्यसागरः। तेल।। क्षिपाणि- ഉഭയപദിയായ 'ക്ഷിപ്' ധാതുവിന്റെ ക്ഷിപ പ്രേരണേ- ദിവാദിഃ ലോട് ഉ.പ.പു.ഏ.- क्षिपाणि क्षिपाव क्षिपाम।। रामविश्लेषतप्तस्य-रामस्य विश्लेषेण तप्तः रामविश्लेषतप्तः। तस्य।। शोकवेगम्- शोकस्य वेगः शोकवेगः। तम्।। नियम्य - നി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന യമ് ധാതുവിന്റെ (യമ ഉപരമേ- ഭാദി) ല്യബന്തമവ്യയം. पत्युः- ഇകാരാന്ത പുംലിംഗം പതി ശബ്ദത്തിന്റെ ഷഷ്ഠി ഏകവചനം- पत्युः पत्योः पतीनाम्।। अमन्यत- 'മന്'

ധാതുവിന്റെ (മനു അവബോധനേ- തനാദി) ലങ് ആത്മ.പ്ര. പു.ഏ.- अमन्यत अमन्येताम् अमन्यन्त।। पितृवाक्यपरिपालनाय — पितुः वाक्यं पितृवाक्यम्। तस्य परिपालनं पितृवाक्यपरिपालनम्। तस्मै।। प्रतिष्ठमानम्- प्रतिष्ठते इति प्रतिष्ठमानः। तम्।। अनुमन्यस्व — അനു + 'മന്' ധാതുവിന്റെ (മന ജ്ഞാനേ- ദിവാദി) ലോട് ആത്മ.മ. പു.ഏ.- अनुमन्यस्व अनुमन्येधाम् अनुमन्यध्वम्।। प्रार्थयमानस्य- प्रार्थयते इति प्रार्थयमानः। तस्य।। स्वस्त्ययनकांक्षिणी- स्वस्त्ययनम् कांक्षितुं शीलमस्यास्तीति स्वस्त्ययनकांक्षिणी।। कथमपि + अपनीतशोका- कथमप्यपनीतशोका।। अपनीतशोका- अपनीतः शोकः यया सा।। निरुद्धबाष्पवेगा- निरुद्धः बाष्पस्य वेगः यया सा।। चकार - 'കൃഞ്' ധാതുവിന്റെ (ഡുകൃഞ് കരണേ-തനാദി) ലിട്.പര.പ്ര.പു.ഏ.- चकार चक्रतुः चक्रुः पालयसि — 'പാ' ധാതുവിന്റെ (പാ രക്ഷണേ- അദാദി) ലട് പര.മ.പു.ഏ.- पालयसि पालयथः पालयथ।। धर्मः + त्वाम् + अभिरक्षतु- धर्मस्त्वामभिरक्षतु।। विदधतु — വി എന്ന ഉപ സർഗം ചേർന്ന ഉഭയപദിയായ 'ധാ' ധാതുവിന്റെ (ഡുനാഞ് ധാരണ പോഷണയോഃ ജിഹോത്യാദി) ലോട് പര പ്ര.പു.ബ.- विद्धतु- विधत्तात् विधत्ताम् विदधतु।। मुहुः + मुहुः + आशीर्वचनशतानि - मुहुर्मुहुराशीर्वचनशतानि।। आशीर्वचनशतानि- आशीर्वचनानं शतानि।। वर्षन्ती - वर्षतीति वर्षन्ती।। भवितव्यताबलम्- भवितव्यतायाः बलम्।। स्वयम् + आश्वसन्ती स्ययमाश्वसन्ती।। आश्वसन्ती- आश्वसतीति आश्वसन्ती।। सर्वसिद्धार्थम - सर्वः सिद्धः अर्थः यस्य तम्।। अरोगम्- न विद्यते रोगः यस्य सः अरेगः। तम्।। त्वाम्-त्वाम्- त्वा युवाम्- वाम् युष्मान् - वः।। पश्यानि- 'ദൃശ്' ധാതുവിന്റെ (ദൃശിര് പ്രേക്ഷണേ-ഭാ ദി) ലോട് പര.ഉ.പു ഏ.- पश्यानि पश्याव पश्याम।। व्याहरन्ती- व्याहरतीति व्याहरन्ती।। विससर्ज - വി 'സൃജ്' ധാതുവിന്റെ (സൃജ വിസർഗേ-ദിവാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- विससर्ज विससृजतुः विससृजुः।

അഭിഷേകോത്സവം പ്രതീക്ഷിച്ച രാമന്റെ അമ്മ വനവാസവാർത്തയാൽ കൊടുങ്കാറ്റിനാൽ വള്ളി എന്നപോലെ വിറപൂണ്ടവളായി നിലത്തുവീണു. ധൈര്യത്തിനിരിപ്പിടനായ രാമനാൽ ആശ്വസിപ്പിക്കപ്പെട്ട അവൾ, രാമൻ പിരിഞ്ഞുപോകുന്നതുകൊണ്ടു ദുഃഖിതനായ പ്രിയഭർത്താവിന്റെ മുറിവിൽ ഉപ്പുതളിക്കാൻ പാടില്ലാ എന്നു നിനച്ച് ദുഃഖാധിക്യത്തെ അടക്കിയിട്ട് ഭർത്താവിനെ പരിചരിച്ചുംകൊണ്ട് സ്വന്തം ജീവിതം സഫലമാക്കാമെന്നു കരുതി. "അച്ഛന്റെ വാക്കു പാലിക്കുന്നതിനായി വനത്തിലേയ്ക്കു പുറപ്പെട്ടവനായ എന്നെ അനുഗ്രഹിച്ചാലും" എന്ന് നമസ്കാരത്തോടുകൂടി പ്രാർഥിക്കുന്നവനായ മകന്റെ മംഗളയാത്ര ആഗ്രഹിക്കുന്ന കൗസല്യ ഒരു വിധത്തിൽ ദുഃഖമൊതുക്കി കണ്ണീരടക്കി മംഗളങ്ങൾ നേർന്നു. "യാതൊന്നിനെയാണോ എല്ലാറ്റിനും മേലെയാണെന്നുകരുതി തെറ്റാതെ നീ പാലിക്കുന്നത് ആ ധർമം നിന്നെ രക്ഷിക്കട്ടെ. എല്ലാ ദേവതമാരും എല്ലാ ഭൂതഗണങ്ങളും നിനക്കു മംഗളമരുളട്ടെ" എന്നിങ്ങനെ വീണ്ടും വീണ്ടും നൂറു നൂറ് ആശിർവചനങ്ങളെ ചൊരിയുന്നവളായി വരാനുള്ളതിന്റെ കരുത്താണ് ഇങ്ങനെയൊക്കെ വരാൻ എന്നു ചിന്തിച്ച് തന്നെത്താൻ ആശ്വസിക്കുന്നവളായിട്ട്, "അല്ലയോ കുഞ്ഞേ, പതിന്നാലുകൊല്ലം ക്ഷണനേരം പോലെ നയിച്ചിട്ട് എല്ലാ നേടിയവനായി അസുഖങ്ങളൊന്നും കൂടാതെ അയോധ്യയിലേയ്ക്കു മടങ്ങി വരുന്ന നിന്നെ ഞാൻ കാണുവാനിടയാകട്ടെ" എന്നു പറഞ്ഞുകൊണ്ട് അവൾ ആ മകനെ അയച്ചു.

13. मातरमनुज्ञाप्य स्वगृहमागतः स किञ्चिदवनतमुखः सीतासमीपमवाप। शोकाविष्टमिव प्राणनाथमुपलक्ष्य वेपमानया किमेगं हर्षोचितेऽपि समये परिम्लानोऽसीति तथा पृच्छयमानः शोकभारमात्मना धारयितु न प्रबभूव। स सीतामभिदधे- 'प्रिये नानकि तत्रभवांस्तातः सत्यरक्षणाय मां बनं प्रव्राजयति, भरतं ममानुजं यौवराज्ये चाभिषेक्ष्यति। चतुर्दश वत्सरान् मधुमुलफलैर्मुनिवृत्तिना मया वने वर्तितव्यम्। सांऽहं वनं प्रस्थितस्त्वां द्रष्टुमागत इदानीमस्मि। मयि वनं याते त्वं राज्ञो भरतस्यानुर्त्र्तिनी धर्म्रपरायणा वृद्धयोः मम पित्रोः सेवानिरता वर्तितुमर्हसि' - इति।।

किञ्चित् + अवनतमुखः- किञ्चिदवनतमुखः- किञ्चित् अवनतं मुखं यस्य सः। अवाप- അവ എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ആപ്' ധാതുവിന്റെ (ആപ്ലൃ വ്യാപ്തൗ-സ്വാദി) ലിട്.പര.പ്ര.പു.ഏ.- अवाप अवापतुः अवापुः।। शोकाविष्टम् - शोकेन आविष्टः शोकाविष्टः। तम्।। प्राणनाथम्- प्राणानां नाथः प्राणनाथः/तम्।। उपलक्ष्य – ഉപ എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ലക്ഷ്' ധാതുവിന്റെ (ലക്ഷ ദർശനാങ്കനയോഃ- ചുരാദി) ല്യബന്തമവ്യയം. वेपमाना- वेपते इति वेपमाना। तया।। हर्षोचिते + अपि- हर्षोचिते/पि।। हर्षोचिते- हर्षस्य उचितं हर्षोचितम्। तस्मिन् ।। परिम्लानः + असि + इति- परिम्लानो/सीति।। पृच्छयमानः- पृच्छ्यते इति पृच्छ्यमानः।। शोकभारम्- शोकस्य भारः। तम्।। प्रबभूव – പ്ര എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ഭൂ' ധാതുവിന്റെ (ഭൂ സത്തായാം-ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- प्रबभूव प्रबभूवतुः प्रबभूवुः।। अभिदधे – അഭി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ധാ' ധാതുവിന്റെ (ഡുധാഞ് ധാരണപോഷണയോഃ- ജുഹോത്യാദി) ലിട് പര. പ്ര.പു.ഏ.- अभिदधे अभिदधाते अभिदधिरे।। जानकि- जनकस्य अपत्यं स्त्री जानकी। तत्संबुद्धौ।। भवान् + तातः - भवांस्तातः।। सत्यरक्षण्या- सत्यस्य रक्षणं सत्यरक्षणम्। तस्मै।। मम + अनुजम्- ममानुजम्।। यौवराज्ये- युवा च असौ राजा च युवराजः। तस्य भावः यौवराज्यम्। तस्मिन्।। अभिषेक्ष्यति- അഭി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന ഉഭയപദിയായ 'ഷിച' ധാതുവിന്റെ (ഷിച ക്ഷരണേ-തുദാദി) ല്യട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- अभिषेक्ष्यति अभिषेक्ष्यतः अभिषेक्ष्यन्ति।। मधुमूलफलैः + मुनिवृत्तिना- मधुमुलफलैर्मुनिवृत्तिना।। मुनिवृत्तिना- मुनेरिव वृत्तिः यस्य सः।। मुनेः वृत्तिः इव वृत्तिः यस्य सः मुनिवृत्तिः। तेन। इति वा।। वर्तितव्यम्- वर्त्तितुम् योग्यम्।। सः + अहम्-सो/हम्।। प्रस्थितः + त्वाम् - प्रस्थितस्त्वाम्।। द्रष्टुम् + आगतः + इदानीम् + अस्मि- द्रष्टुमागतइदानीमस्मि।। अस्मि- 'അസ്' ധാതുവിന്റെ (അസഭുവി-അദാദി) ലട് പര.ഉ.പു.ഏ.- अस्मि स्वः स्मः।। मयि वनं याते –

ഞാൻ വനത്തിൽ പോകും സമയത്തിങ്കൽ- സതി സപ്തമി പ്രയോഗം. भरतस्य + अनुवर्त्तिनी- भरतस्यानुवर्त्तिनी।। धर्मपरायणा- धर्मपरायणा- धर्म परायणा।। सेवानिरता - सेवायां निरता।।

അമ്മയെ സമ്മതിപ്പിച്ചിട്ട് സ്വന്തം മന്ദിരത്തിലേയ്ക്കു വന്നവനായ അദ്ദേഹം കുറച്ചു കുനിഞ്ഞ മുഖത്തോടുകൂടിയ വനായി സീതയുടെ അടുത്ത് എത്തിച്ചേർന്നു. ദുഃഖിതനെ പ്പോലെ പ്രാണനാഥനെ കണ്ടിട്ട് വിറപൂണ്ടവളായ അവളാൽ, എന്താണിങ്ങനെ സന്തോഷിക്കേണ്ട സമയത്ത് അവിടുന്ന് ദുഃഖിതനായി ഇരിക്കുന്നത്. എന്ന് ചോദിക്കപ്പെടുന്നവനായ അദ്ദേഹം ദുഃഖഭാരം തന്നെത്താൻ താങ്ങാൻ കഴിവുള്ളവനാ യില്ല. അദ്ദേഹം സീതയോടു പറഞ്ഞു- ''പ്രിയേ ജനകപുത്രി, ബഹുമാന്യനായ അച്ഛൻ സത്യം സംരക്ഷിക്കുന്നതിനായി എന്നെ വനത്തിലേയ്ക്ക് അയയ്ക്കുന്നു. എന്റെ ഇളയവൻ ഭരതനെ യുവരാജാവായി അഭിഷേകം നടത്തുവാൻ പോകു ന്നു. പതിന്നാലുകൊല്ലം തേൻ, വേര്, പഴം തുടങ്ങിയവയെ ക്കൊണ്ട് സംന്യാസവൃത്തിയോടുകൂടി എന്നാൽ വനത്തിൽ വസിക്കപ്പെടണം. അങ്ങനെയുള്ള ഞാൻ വനത്തിലേയ്ക്കു പോകാനൊരുങ്ങി ഇപ്പോൾ നിന്നെ കാണുവാനായി വന്നതാ ണ്. ഞാൻ വനത്തിൽ പോയിക്കഴിഞ്ഞാൽ നീ രാജാവായ ഭരതനെ അനുവർത്തിക്കുന്നവളായി ധർമം അനുഷ്ഠിച്ച് വയ സ്സായ എന്റെ അച്ഛനമ്മമാരെ സേവിക്കുന്നതിൽ താൽപര്യമു ള്ളവളായി കഴിയണം- എന്ന്.

14. तदृशस्य प्रणयगरिम्णो/ननुगुणमप्रतीक्षितं च रामवाक्यमाकर्ण्य विषण्णहृदया जनकनन्दिनी किञ्जिदिव पारुष्यमवलम्बमाना तं गर्हयितुमुपचक्तमे- 'किमिदमननुरूपं मां भाषसे ऍ अनन्यशरणां त्वत्प्राणामिमा परित्यक्तुं किंनु धृष्णोषि। यदि त्वं वनं प्रस्थितो/सि तर्हि सा/हमग्रतः कुशकण्टकान् मुद्रती गमिष्यामि। यदि चानन्यमावां मामिहोपेक्षसे तर्हि मरणं में शरणं भविष्यति। यत्र रामो निवसति तद्वनमपि सीताया नन्दनमेव'- इति। इत्थं सुदृढं ब्रुवाणां सहधर्मचारिणों वनवासक्लेशानां बहुकृत्वो वर्णनेनापि यदा निवर्तयितुं न शशाक तदा रामः 'त्वदृते स्वर्गो/पि न मह्यं रोनत' इति वदन्ननुगमनायानुमेने।।

प्रणयगरिम्ण — गुरोः भावः गरिमा। प्रणयस्य गरिमा प्रणयगरिमा। तस्य।। अप्रतीक्षितम्- न प्रतीक्षितम्।। रामवाक्यम्- रामस्य वाक्यम्।। विषण्णहृदया — विषण्णं हृदयं यस्याः सा।। जनकनन्दिनी- जनकस्य नन्दिनी।। पारुष्यम्- परुषस्य भावः पारुष्यम्।। अवलम्बमाना- अवलम्बते इति अवलम्बमाना।। गर्हयितुम्- ഉഭയപദിയായ 'ഗർഹ്' ധാതുവിന്റെ (ഗർഹ വിനിന്ദ നേ- ചുരാദി) തുമുന്നതം അവ്യയം. उपचक्रमे- ഉപ എന്ന ഉപ സർഗം ചേർന്ന 'ക്രമു' ധാതുവിന്റെ (ക്രമു പാദവിക്ഷേപേ- ഭ്വാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- उपचक्रमे उपचक्रमाते उपचक्रमिरे — വ്യാ.വി.- ഉപ എന്ന ഉപസർഗം ചേരുമ്പോൾ പരസ്മൈപദി യായ ക്രമു ധാതു ആരംഭം എന്ന അർഥത്തിൽ ആത്മനേപദി യാകും (പ്രോപാദ്യാം സമർഥാഭ്യാം- പാ.സു.). अननुरूपम्- न अनुरूपम्।। भाषसे- 'ഭാഷ്' ധാതുവന്റെ (ഭാഷ വ്യക്തായാം വാചി-ഭ്വാദി) ലട് ആത്മ.മ.പു.ഏ.- भाषसे भाषेथे भाषध्वे।. अनन्यशरणाम्- न विद्यते अन्यत् शरणं यस्याः सा अनन्यशरणा। ताम्।। त्वत्प्राणाम्- तव प्राणाः त्वत्प्राणाः। ताम्।। परित्यक्तुम- പരി എന്ന ഉപ സർഗം ചേർന്ന 'ത്യജ്' ധാതുവിന്റെ (ത്യജ ഹാനൗ-ഭ്വാദി) തുമുന്നതം അവ്യയം. प्रस्थितः + आसे - प्रस्थितोऽसि।। सा + अहम् + अग्रतः - साहमग्रतः।। मुद्गती - मृदा गतिः यस्याः सा।। गमिष्यामि- 'ഗമ്' ധാതുവിന്റെ (ഗ്മ്ലൃ ഗതൗ- ഭ്വാദി) ലൃട് പര.ഉ.പു.ഏ.- गमिष्यामि गमिष्यावः गमिष्यामः।। च + अनन्यमावाम्- चानन्यभावाम्।। अनन्यभावम्- न विद्यते अन्यभावः यस्याः सा अनन्यभावा। ताम्।। माम् + इह + उपेक्षसे - मामिहोपेक्षसे ।। भविष्यति — 'ഭൂ' ധാതുവിന്റെ (ഭൂ സത്തായാം- ഭ്വാദി) ലൃട് പര.പ്ര.പു.ഏ.-भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति।। निवसति — നി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'വസ്' ധാതുവിന്റെ (വസ നിവാസേ-ഭ്വാദി) ലട്.പര.പ്ര.പു.ഏ.- निवसति निवसतः निवसन्ति।। तत् + वनम् + अपि- तद्वनमपि।। सहधर्मचारिणीम्- सह धर्मं चरतीति सहधर्मचारिणी। ताम्।।

वनवासक्लेशानाम्- वने वासः वनवासः। तस्य क्लेशाः वनवासक्लेशाः। तेषाम्।। वर्णनेन + अपि - वर्णनेनापि।। शशाक — 'ശക്ലൃ' ധാതുവിന്റെ (ശക്ലൃ ശക്തൗ- സ്വാദി) കർത്തരി ലിട്.പര.പ്ര.പു. ഏ.- शशाक शेकतुः शेकुः।। त्वत् + ऋते — त्वदृते।। स्वर्गः + अपि - स्वर्गोऽपि ।। मह्यम्- അസ്മച്ഛബ്ദ് ഷഷ്ഠി ഏകവചനം. मह्यम्- मे आवाभ्याम्- नौ अस्मभ्यम्- नः।। रोचते- 'രുച്' ധാതുവിന്റെ (രുച ദീപ്താവഭിപ്രീതൗ-ഭ്വാദി) ലട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- रोचते रोचेते रोजन्ते।। वदन् + अनुगमनाय + अनुमेने - वदन्ननुगमनायानुमेने।।

അത്തരത്തിലുള്ള സ്നേഹാധിക്യത്തിനു ചേരാത്തതും ഒട്ടും പ്രതീക്ഷിക്കാത്തതുമായ രാമന്റെ വാക്യം കേട്ടിട്ട് ദുഃഖിതയായ ജനകപുത്രി കുറച്ചു പരിഭവത്തെ കൈക്കൊണ്ടിട്ടാണോ എന്നു തോന്നുമാറ് കുറ്റപ്പെടുത്തുവാൻ തുടങ്ങി- "എന്താണ് അങ്ങ് ഇങ്ങനെ ചേരാത്തത് എന്നോടു പറയുന്നത്. മറ്റു തുണയില്ലാത്തവളും അങ്ങയുടെ പ്രാണനുമായ ഈയുള്ളവളെ ഉപേക്ഷിക്കുവാൻ അങ്ങു ധൈര്യപ്പെടുന്നുവോ "അങ്ങു കാട്ടിലേയ്ക്ക് പോകുമെങ്കിൽ ദർഭയും മുള്ളും കല്ലും ചവിട്ടിക്കൊണ്ട് ഞാൻ മുന്നിൽ പോകുന്നതാണ്. മറ്റു ചിന്തയില്ലാത്ത എന്നെ ഇവിടെ ഉപേക്ഷിക്കുമെങ്കിൽ മരണമായിരിക്കും എനിക്കു തുണയാവുക. എവിടെയാണോ രാമൻ പാർക്കുന്നത് അത് കാടാണെങ്കിൽ കൂടി സീതയ്ക്ക് നന്ദനം തന്നെ," എന്ന് ഇപ്രകാരം ഉറപ്പിച്ചു പറയുന്ന, ഒപ്പം ഇരുന്നു കർമം ചെയ്യേണ്ടവളെ വനത്തിൽ കഴിയുന്നതിന്റെ ക്ലേശങ്ങളെ പലതവണ വിശദീകരിച്ചിട്ടും എപ്പോഴാണോ പിൻതിരിപ്പിക്കുവാൻ കഴിയാതിരുന്നത് അപ്പോൾ രാമൻ, "നിന്നെക്കൂടാതെ സ്വർഗം പോലും എനിക്ക് ഇഷ്ടമല്ല," എന്നു പറഞ്ഞുകൊണ്ട് പിൻതുടരാൻ അനുമതി നല്കി.

15. तयोस्तं संवादमाकर्ण्य स्वमनोरथस्य विघातंमाशङ्कमानो बाष्पपर्याकुलमुखः शोकं नियन्तुमशक्नुवंश्च सुमित्रानन्दनो भ्रातुश्चरणौ गाढ निपीडयन् 'आ शैशवादनुचरमाज्ञाकरं मामिदानीं न विहातुमर्हसि' इति भूयो भूयः प्रार्थयत। 'यद्यार्यो वनाय प्रतिष्ठते तदाऽहं धनुर्धरः पुरो

गमिष्यामि सौविदल्ल इव' इति वदन्तं लक्ष्मणमाश्रितवत्सलो रामचन्द्रः कथं नाम विजह्यात्? रामेणानुज्ञातः सौमित्रिर्जननीमापृच्छय, 'रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम्' इति तस्या निदेशमाम्नायमिव मानयन् राममेवोपतस्थे।।

तयोः + तम् - तयोस्तम्।। स्वमनोरथस्य- स्वस्य मनोरथः स्वमनोरथः। तस्य।। आशङ्कमानः- आशङ्कते इति आशङ्कमानः।। बाष्पपर्याकुलमुखः - बाष्पेण पर्याकुलं मुखं यस्य सः।। अशक्नुवन् + च - अशक्नुवंश्च।। अशक्नुवन्- शक्नोतीति शक्नुवन्। न शक्नुवन् अशक्नुवन्।। सुमित्रानन्दनः- सुमित्रायाः नन्दनः।। भ्रातुः + चरणौ - भ्रातुश्चरणौ।। निपीडयन् — निपीटयतीति निपीडयन्।। आशैशवात् + अनुचरम् + आज्ञाकरम् - आशैशवादनुचरमाज्ञाकरम्।। आशैशवात्- शैशवात् आरभ्य।। माम् + इदानीम् - मामिदानीम्।। आज्ञाकरम्- आज्ञां करोतीति आज्ञाकरः। तम्।। विहातुम्- വി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ഹാക്' ധാതുവിന്റെ (ഓഹാക് ത്യാഗേ - ജുഹോത്യാദി) തുമുന്നന്തം അവ്യയം. अर्हसि- ഖണ്ഡിക-9. प्रार्थयत- പ്ര + 'അർഥ്' ധാതുവിന്റെ (അർഥ ഉപയാച്ഞായാം- ചുരാദി) ലങ് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- प्रार्थयत प्रार्थयेताम् प्रार्थयन्त।। यदि + आर्यः - यद्यार्यः।। प्रतिष्ठते- പ്ര + 'സ്ഥാ' ധാതുവിന്റെ (ഷ്ഠാ ഗതിനി വൃത്തൗ-ഭ്വാദി) ലട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- प्रतिष्ठते प्रतिष्ठेते प्रतिष्ठन्ते।। प्रतिष्ठते- വ്യാ.വി. സമ്, അവ, പ്ര എന്നീ ഉപസർഗ ങ്ങൾ ചേരുമ്പോൾ പരസ്മൈ പദിയായ ഷ്ഠാ ധാതു ആത്മ നേപദിയാകും. സമവപ്രവിഭ്യസ്ഥഃ (പാ.സു.). तदा + अहम्- तदाऽहम्।। धनुर्धरः- धनुः धत्ते इति धनुर्धरः।। गमिष्यामि- ഖണ്ഡിക-13. वदन्तम्- वदतीति वदन्। तम्।। आश्रितवत्सलः - आश्रितेषु वत्सलः।। विजह्यात् — വി + 'ഹാക്' ധാതുവിന്റെ (ഓഹാക് ത്യാഗേ- ജുഹോത്യാദിഃ വിധിലിങ് പര.പ്ര.പു.ഏ.- विजह्यात् विजह्याताम्

विजह्रुः ।। रामेण + अनुज्ञातः - रामेणानुज्ञातः।। सौमित्रिः + जननीम् + आपृच्छ्य- सौमित्रिर्जननीमापृच्छ्य।। विद्धि – 'വിദ്' ധാതുവിന്റെ (വിദജ്ഞാനേ-അദാദി) ലോട് മ.പു.ഏ.- विद्धि- वित्तात् वित्तम् वित्त।। मानयन् - मानयतीति मानयन्।। रामम् + एव + उपतस्थे- राममेवोपतस्थे।। उपतस्थे।- ഉപ + 'സ്ഥാ' ധാതുവിന്റെ (ഷ്ഠാ ഗതിനിവൃത്തൗ-ഭാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- उपतस्थे उपतस्थाने उपतस्थिरे।।

അവരുടെ ആ സംവാദത്തെ കേട്ടിട്ട് സ്വന്തം ആഗ്രഹത്തിനു തടസ്സം ആശങ്കിക്കുന്നവനായ സുമിത്രയുടെ പുത്രൻ കണ്ണുനീരുകൊണ്ട് കലങ്ങിയ മുഖവുമായി ദുഃഖത്തെ അടക്കുവാൻ കഴിയാത്തവനായിട്ട് സഹോദരന്റെ ഇരു ചരണങ്ങളെ മുറുകെപ്പിടിച്ചുകൊണ്ട്, ''കുട്ടിക്കാലം മുതൽ പിന്നാലെ നടക്കുന്നവനും കല്പന നിറവേറ്റുന്നവനും ആയ എന്നെ ഇപ്പോൾ ഉപേക്ഷിക്കുന്നതു ശരിയല്ല,'' എന്ന് വീണ്ടും വീണ്ടും അപേക്ഷിച്ചു. ജ്യേഷ്ഠൻ എപ്പോൾ വനത്തിലേക്ക് പോകുമോ അപ്പോൾ ഒരു അംഗരക്ഷകനെപ്പോലെ വില്ലു മേന്തി ഞാൻ മുന്നിൽ നടക്കും, എന്നു പറയുന്നവനായ ലക്ഷ്മണനെ ആശ്രിതവാത്സല്യമുള്ള രാമചന്ദ്രന് എങ്ങനെയാണ് ഒഴിവാക്കാവാവുക. രാമനിൽ നിന്ന് അനുമതി ലഭിച്ചവനായ സുമിത്രയുടെ പുത്രൻ അമ്മയോടു ചോദിച്ചിട്ട്- ''രാമനെ ദശരഥനെന്നറിയുക, ജനകപുത്രിയെ ഞാനെന്നറിയുക'' എന്ന അവരുടെ ഉപദേശം വേദവാക്യം പോലെ മാനിക്കുന്നവനായിട്ട് രാമനെത്തന്നെ സേവിച്ചു.

16. ब्राह्मणेभ्यो बहुधनमाभरणानि च वितीर्य वसिष्ठस्य भगवतः सत्यां आशिषं उपसंगृह्य च ते त्रयो राजानमनुमानयितुमुपागमन्। शोकार्णवमग्रं महीपतिं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य च दृढसङ्कल्पास्ते तस्यानुमतिमयाचन्त। ततो रामः कैकेय्या स्वयमर्पितं वल्कलं परिधाय पर्यश्रुनयनैः पौरसङ्कातैः सशोकविस्मयमवलोक्यमानःऋ ससीतालक्ष्मणः सुमन्त्रेण सज्जीकृतं स्यन्दनमारुरोह।।

वितीर्य- വി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന ഉഭയപദിയായ 'തൃ' ധാതുവിന്റെ (തൃ പ്ലവനതരണയോഃ-ഭാദി) ല്യബന്തം അവ്യ

൰ം. राजानम् + अनुमानयितुम् + उपागमन् - राजानमनुमानयितुमुपागमन्।। उपागमन् — ഉപ + 'ഗമ്' ധാതുവിന്റെ (ഗമ്ലൃ ഗതൗ-ഭ്വാദി) ലുങ് പര.പ്ര.പു.ബ.- उपागमत् उपागमताम् उपागमन्।। शोकार्णवमग्नम्- शोकार्णवे मग्नः शोकार्णवमग्नः। तम्।। महीपतिम्- मह्याः पतिः महीपतिः। तम्।। दृढसङ्कल्पाः + ते - दृढसङ्कल्पास्ते।। तस्य + अनुमतिम् + अयाचन्त - तस्यानुमतिमयाचन्त।। अयाचन्त- ഉഭയപദിയായ 'യാച്' ധാതുവിന്റെ (ടുയാചൃ യാച്ഞായാം-ഭ്വാദി) ലങ് ആത്മ.പ്ര. പു.ബ.- अयाचत अयाचेताम् अयाचन्त।। ततः + रामः - ततो रामः।। पौरसंघातैः - पौराणां संघाताः पौरसंघाताः। तैः।। सशोकविस्मयम् - शोकविस्मयाभ्यां सह।। ससीतालक्ष्मणः - सीतया च लक्ष्मणेन च सहितः सीतालक्ष्मणाभ्याम्। ताभ्यां सह वर्त्तते इति।। आरुरोह- ആ + 'രുഹ്' ധാതുവിന്റെ (രുഹ ബീജജന്മനി പ്രാദുർഭാവേ ച-ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- आरुरोह आरुरुहतुः आरुरुहुः।।

ബ്രാഹ്മണർക്കായി ധാരാളം പണവും ആഭരണവും നല്കിയിട്ട് ഭഗവാൻ വസിഷ്ഠന്റെ സത്യമായ ആശിസ്സിനെയും സ്വീകരിച്ചിട്ട് ആ മൂന്നുപേരും രാജാവിന്റെ അനുവാദത്തിനായി ചെന്നു. ദുഃഖസാഗരത്തിൽ മുങ്ങിയ മഹാരാജാവിനെ വലത്തുവച്ചു നമസ്കരിച്ചിട്ട് ഉറച്ച തീരുമാനമുള്ള അവർ അദ്ദേഹത്തിന്റെ അനുമതിക്കായി അപേക്ഷിച്ചു. അതിനുശേഷം രാമൻ, കൈകേയിയാൽ നേരിട്ടു നല്കപ്പെട്ട മരവുരി അണിഞ്ഞിട്ട്, നിറമിഴികളോടുകൂടിയ നഗരവാസികൾ ദുഃഖാത്ഭുതങ്ങളോടുകൂടി നോക്കി നില്ക്കെ സീതയോടും, ലക്ഷ്മണനോടും കൂടി സുമന്ത്രരാൽ തയ്യാറാക്കപ്പെട്ട തേരിൽ കയറി.

17. तेषु रथारूढेषु सुमन्त्रः पवनजवनान् वाजिनश्चोदयामास। सबालवृद्धा कृत्स्नाऽप्ययोध्या परदुःखार्ताताननुसर्तुकामा बभूव। रामोऽपि मधुरैर्वचनैः पौरानाश्वासयन् द्रुतचोदितैरश्वैश्चक्षुर्विषयमतीयाय। यावत्तु रथनेमिसमुद्धूता रजोराजिरदृश्यत तावद्दशरथस्तत्प्रयातायां दिश्येव दत्तचक्षुरवर्तत।।

वाजिन + चोदयामास - वाजिनश्चोदयामास।। कृत्स्ना + अपि + अयोध्या - कृत्स्नाऽप्ययोध्या।। परदुःखार्ता — परदुःखे आर्ता।। अनुसर्तुकामा - अनुसर्तु काम यस्याः सा।। रामः + अपि - रामोऽपि।। मधुरैः + वचनैः - मधुरैर्वचनैः।। पौरान् + आश्वासयन् - पौरानाश्वासयन्।। द्रुतचोदितैः + अश्वैः + चक्षुः + विषयम् + अतीयाम - द्रुतचोदितैरश्वैश्चक्षुर्विषयमतीयाय। यावत् + तु - यावत्तु।। रथनेमिसमुद्भूता- रथस्य नेमिः रथनेमिः। रथनेमिभ्यां समुद्धता।। रजोराजिः + अदृश्यत - रजोराजिरदृश्यत ।। रजसां राजिः रजोराजिः। अदृश्यत - 'ദൃശ്' ധാതുവിന്റെ (ദൃശിര് പ്രേക്ഷണേ- ഭ്വാദി) കർമണി ലങ് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- अदृश्यत अदृश्येताम् अदृश्यन्त।। तावत् + दशरथः + तत्प्रयातायाम् - तावद्दशरथस्तत्प्रयातायाम्।। दिशि + एव - दिश्येव।। दत्तचक्षुः + अवर्तत - दत्तचक्षुरवर्तत।। अवर्तत- ഖണ്ഡിക-1.

അവർ തേരിൽ കയറിയ നേരത്തിങ്കൽ സുമന്ത്രർ കുതിരകളെ വായുവേഗത്തിൽ പായിച്ചു. ദുഃഖപരവശരായ ബാലന്മാരും വൃദ്ധരും ഉൾപ്പടെയുള്ള അയോധ്യാവാസികൾ മുഴുവനും അവരെ പിൻതുടരുവാനാഗ്രഹിച്ചു. രാമനാകട്ടെ മധുരവാക്കുകളെക്കൊണ്ട് നഗരവാസികളെ ആശ്വസിപ്പിച്ചിട്ട് വേഗത്തിൽ കുതിരകളെ പായിച്ച് കണ്ണെത്താദൂരത്തേയ്ക്കു പോയി. തേരുരുൾ കൊണ്ട് ഉയർത്തപ്പെട്ട പൊടി പടലങ്ങൾ എപ്പോൾ വരെ കാണാൻ കഴിഞ്ഞുവോ അപ്പോൾ വരെ ദശരഥൻ അവർ പോയ ദിക്കിലേയ്ക്ക് കണ്ണും നട്ടിരുന്നു.

18. रामोऽपि तमसातीरे तां रजनीमतिवाह्य प्रातर्गोमतीं सरयूं च समुत्तीर्य धनधान्यसम्पन्नं रम्योधानविराजितं च कोसलदेशमतिक्रम्य मुनिगणनिषेविताया लोकपावन्याः गङ्गायाः कूले गुणशालिनामग्रतः सरेण गुहेन निषादाधिपतिना सञ्जग्मे। भक्तिनम्रो निषादराजो रघुपुङ्गवं स्वविषयमागतं यथावदुपचचार। अपरेद्युरुषस्युत्थाय गुहसमानीतेन न्यग्रोधक्षीरेण जटाः कृत्वा जाह्नवीं तरीतुकामो रामः 'सुदृढा नौरानीयताम्' इति निषादराजं प्रार्थयामास। गङ्गाकूले सुमन्त्रं

निवर्तयिष्यन् 'मन्त्रिवर्य, तातस्य सकाशे सततमप्रमत्तो भव'- इतिं सानुपयं भाषित्वा सह सीतालक्ष्मणाभ्यां गुहानुमतो नावमारुरोह।।

रामः + अपि - रामोऽपि ।। तमसातीरे- तमसायाः तीरं तमसातीरम्। तस्मिन्।। प्रातः + गोमतीम्- प्रातर्गोमतीम्।। धनेन धान्येन च सम्पन्नम्- धनधान्यसम्पन्नम्।। रम्योधानविराजितम्- रम्यं च तत् उद्यानं रम्योधानम्। तेन विराजितन्।। मुनिगणनिषेवितायाः- निशेषेण सेविता निषेविता। मुनीनां गणः मुतिगणः। तैः निषेविता मुनिगणनिषेविता। तस्याः।। निषादाधिपतिना- निषादानाम् अधिपतिः निषादाधिपतिः। तेन।। सञ्जग्मे - 'സമ്' + 'ഗമ്' ധാതുവിന്റെ (ഗമ്ലൃ ഗതൗ-ഭ്വാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- सञ्जग्मे सञ्जग्माते सञ्जग्मिरे- പരസ്മൈപദിയായ ഗമ് ധാതു സമ് എന്ന ഉപസർഗത്തിന്റെ യോഗത്തിൽ ആത്മനേപദിയാകും. भक्तिनम्रः - भक्त्या नम्रः।। स्वविषयम् - स्वस्य विषयः स्वविषयः। तम्।। यथावत् + उपचचार - यथावदुपचचार।। अपरेद्युः + उषसि + उत्थाय - अपरेद्युरुषस्युत्थाय।। गुहसमानीतेन — गुहेन समानीतः गुहसमानीतः। तेन ।। न्यग्रोधक्षीरेण- न्याग्रोधस्य क्षीरं न्यग्रोधक्षीरम्। तेन।। तरीतुम् कामः यस्य सः- तरीतुकामः।। नौः + आनीयताम् — नौरानीयताम्।। गंगाकूले- गंगायाः कूलं गंगाकूलम्। तस्मिन्।। निवर्तयिष्यतीति निवर्तयिष्यन्।। अनुनयेन सह इति सानुनयम्।। सह सीतालक्ष्मणाभ्याम् - സഹശബ്ദത്തിന്റെ യോഗത്തിൽ തൃതീയാ വിഭക്തി. नावम् + आरुरोह - नावमारुरोह।।

രാമൻ തമസാതീരത്തിൽ ആ രാത്രി കഴിച്ചുകൂട്ടിയിട്ട് പ്രഭാതത്തിൽ ഗോമതീ, സരയൂ എന്നിവയും കടന്ന് ധനധാന്യങ്ങളാൽ സമ്പന്നവും ആനന്ദിപ്പിക്കുന്ന പൂന്തോട്ടങ്ങളാൽ ശോഭിക്കുന്നതുമായ കോസലദേശവും പിന്നിട്ട് മുനിമാരാൽ സേവിക്കപ്പെടുന്ന, ലോകത്തെത്തന്നെ പാവനമാക്കുന്ന ഗംഗാനദിയുടെ തീരത്തിൽ വച്ച് ഗുണവാൻമാരിൽ ഒന്നാമനായ ഗുഹൻ എന്ന കാട്ടാളരാജാവിനെ കണ്ടുകൂടി. ഭക്തികൊണ്ടു തലകുനിച്ച് ആ കാട്ടാള രാജാവ് തന്റെ രാജ്യത്തു വന്നു ചേർന്ന രഘുവംശശ്രേഷ്ഠനെ വിധിയനുസരിച്ച് ആദരിച്ചു.

അടുത്ത ദിവസം അതിരാവിലെ ഉണർന്നെഴുന്നേറ്റ് ഗുഹനാൽ കൊണ്ടു വരപ്പെട്ടതായ പേരാൽ മരത്തിന്റെ പാലുകൊണ്ടു ജടയുണ്ടാക്കിയിട്ട് ഗംഗയെ തരണം ചെയ്യുവാൻ ആഗ്രഹിച്ച രാമൻ, ''നല്ല ഉറപ്പുള്ള ഒരു തോണി കൊണ്ടുവന്നാലും'' എന്ന് കാട്ടാളരാജാവിനോട് അറിയിച്ചു. ഗംഗയുടെ തീരത്തു വച്ച് സുമന്ത്രരെ തിരിച്ചയയ്ക്കുവാൻ ആഗ്രഹിച്ചിട്ട് ''മന്ത്രി ശ്രേഷ്ഠാ, അച്ഛന്റെ അടുത്ത് എല്ലായ്പ്പോഴും വീഴ്ച വരുത്താതെ ഉണ്ടായിരുന്നാലും-'' എന്നിങ്ങനെ അനുനയത്തോടു കൂടി പറഞ്ഞിട്ട് സീതയോടും ലക്ഷ്മണനോടും ഒപ്പം ഗുഹന്റെ അനുമതിയോടെ തോണിയിൽ കയറി.

19. भागीरथ्या दक्षिणं तीरमासाध ते त्रयोऽपि पद्भयां सञ्चरमाणा भरद्वाजस्य महामुनेराश्रमं प्रपेदिरे। भरद्वाजस्तं प्रियमतिर्थि रामचन्द्रं यथाविधि सच्चकार। अननुभूतपूर्वेण मार्गखेदेन किञ्चिदिव परिश्रान्तास्ते तां रात्रिं भरद्वाजाश्रमपदे सुखमूषुः। प्रभातायां रजन्यां

'मधुमूलफलाढ्यश्चित्रकूटाचल एव भवतु भवतां हृद्यो निवास' इति भरद्वाजगिरा तदाश्रमात्प्रस्थाय ते चित्रकूटमनुप्राप्य माल्यवतीकूले रम्यमाश्रमं निर्माय परमया निर्वृत्या तं गिरिवरमध्यवात्सुः। विप्रवासदुःखं च व्यस्मार्षुः।।

त्रयः + अपि - त्रयोऽपि ।। सञ्चरन्तीति सञ्चरमाणाः।। महामुनेः + आाश्रमम्- महामुनेराश्रमम्।। महान् चासौ मुनिश्च महामुनिः।। प्रपेदिरे। ഖണ്ഡിക-1. भरद्वाज + तम् -भरद्वाजस्तम्।। यथाविधि- विधिं अनतिक्रम्य।। अननुभूतपूर्वेण- पूर्वं अनुभूतम् अनुभूतपूर्वम्। न अनुभूतपूर्वम् अननुभूतपूर्वम्। तेन।। मार्गखेदेन - मार्गे खेदः मार्गखेदः। तेन।। किञ्चित् + इव - किञ्चिदिव।। परिश्रान्ताः + ते - परिश्रान्तास्ते।। भरद्वाजस्य आश्रमपदम् भरद्वाजाश्रमपदम्। तस्मिन्।। ऊषुः - വസ് ധാതുവിന്റെ ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- उवास ऊषतुः ऊषुः।।

मधुच मूलञ्च फलाञ्च मधुमूलफलानि। तैः आढ्यः -मधुमूलफलाढ्यः।। हृद्यः निवासः हृद्यो निवासः।। भरद्वाजगिरा- भरद्वाजस्य गीः भरद्वाजगीः। तया।। माल्यवतीकूले - माल्यवत्याः कूलम् माल्यवतीकूलम्। तस्मिन्।।

रम्यम् + आश्रमम्- रम्यमाश्रमम्।। गिरिवरम् + अध्यवात्सुः - गिरिवरमध्यवात्सुः - അധി + 'വസു' ധാതുവിന്റെ ലുങ് പര.പ്ര. പു.ബ.- अध्यवासीत् अध्यवास्ताम् अध्यवात्सुः।। व्यस्मार्षुः - വി + 'സ്മൃ' ധാതുവിന്റെ (സ്മൃ ആധ്യാനേ-ഭ്വാദി) ലുങ് പര.പ്ര.പു. ബ. व्यस्मार्षीत् व्यस्मर्ष्टाम् व्यस्मार्षुः ।।

ഗംഗയുടെ തെക്കേ തീരത്തിൽ എത്തിച്ചേർന്ന ആ മൂന്നുപേരും കാൽനടയായി ഭരദ്വാജമഹർഷിയുടെ ആശ്രമത്തിൽ എത്തിച്ചേർന്നു. ഭരദ്വാജൻ ആ പ്രിയപ്പെട്ട അതിഥി രാമചന്ദ്രനെ വിധിപോലെ എതിരേറ്റു. മുൻപരിചയമില്ലാതിരുന്നതിനാൽ വഴിയാത്രകൊണ്ട് അല്പമായെങ്കിലും തളർച്ച പൂണ്ട അവർ ആ രാത്രി ഭരദ്വാജന്റെ ആശ്രമത്തിൽ സുഖമായി കഴിഞ്ഞു. അതിരാവിലെ തേൻ, കിഴങ്ങുകൾ, പഴങ്ങൾ, എന്നിവയാൽ നിറയപ്പെട്ട ചിത്രകൂടപർവ്വതത്തിൽ തന്നെയാകട്ടെ നിങ്ങളുടെ സുഖവാസ്ഥാനം എന്ന ഭരദ്വാജന്റെ വാക്കു കേട്ട് ആ ആശ്രമത്തിൽ നിന്നു പുറപ്പെട്ട് അവർ ചിത്രകൂടത്തിലെത്തി മാല്യവതിയുടെ തീരത്തിൽ മനോഹരമായ ഒരു ആശ്രമം കെട്ടിയുണ്ടാക്കി ഏറ്റവും സമാധാനത്തോടെ ആ ശ്രേഷ്ഠമായ പർവതത്തിൽ വസിച്ചു. നാടുവിട്ടു വസിക്കുന്നതുകൊണ്ടുള്ള ദുഃഖവും മറന്നു.

20. रामशून्येन रथेन हर्षशून्येन च हृदयेन निरानन्दां रिक्तामयोध्यां प्रतिनिवृत्तः सुमन्त्रः शोकाकुलो बाष्पाविललोचनः कथमपि नृपतेः सकाशं सम्प्राप्य प्रोषितानां तेषां प्रवृत्तीर्निवेदयामास। राजा तु रामं जटाधरं निशम्य द्विगुणीभूतशोको मूर्छितो बभूव। अनुक्षणं 'हा राघव! हा वत्स! हा पितृप्रिय! हा ममायासनाशन। क गतोऽसि' इति पुनः पुनः परिदेवमानः प्रवासात्प्रभृति पञ्चदिनानि दुःखमयं जीवितं धारयामास। कुमारभाव एव शब्दवेधीति प्रथां गतेन दृप्तेनात्मना कृतस्य मुनिकुमारवधस्य विपाकं तमनुस्मरन्नाचक्षाणश्च परिचर्यातायै प्रियतमायै कौसल्यायै दशरथः षष्ठे दिवसे निशीथात्परं दिवमारुरोह। अयोध्यायां सा रात्रिः कियतीं व्याकुलतामुदपादयदिति केन वा वर्णयितुं शक्यते!

रामशून्येन - रामेण शून्यः रामशून्यः। तेन।। निरानन्दां — निर्गतः आनन्दः यस्याः सा निरानन्दा। ताम्।। शोकाकुलेन - शोकेन आकुलः शोकाकुलः तेन।। बाष्पाविललोचनः - बाष्पेण आविले लोचने यस्य सः।। प्रवृत्तिः + निवेदयामास - प्रवृत्तीर्निवेदयामास।। जटाधरम्- जटां धत्ते इति जटाधरः। तम्।। निशम्य- 'ശ്രു' ധാതുവിന്റെ (ശ്രു ശ്രവണേ-ഭ്വാദി) ല്യബന്തം അവ്യയം, द्विगुगीभूतशोकः - द्विगुणीभूतः शोकः यस्य सः।। अनुक्षणम्- क्षणे क्षणे इति।। पितृप्रियः - पितरि प्रियं यस्य सः।। मम + आयासनाशन - मामायासनाशन।। आयासनाशन - आयासं नाशयति येन सः आयासनाशनः। तत्संबुद्धै।। गतः + असि - गतोऽसि।। परिदेवते इति परिदेवमानः ।। धारयामास- ഉഭയപദിയായ 'ധൃ' ധാതുവിന്റെ (ധൃ ധാരണേ- ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- धारयामास धारयामासतुः धारयामासुः।। दृप्तेन + आत्मना - दृप्तेनात्मना।। मुनिकुमारवधस्य - मुनिकुमारस्य वधः मुनिकुमारवधः। तस्य।। तम् + अनुस्मरन् + आचक्षाणः + च- तमनुस्मरन्नाचक्षाणश्च।। परिचर्यातायै — परिचर्यायां रता परिचर्यारता। तस्यै।। आरुरोह- ഖണ്ഡിക-15. व्याकुलताम् + उदपादयत् + इति - व्याकुलतामुदपादयदिति।। शक्यते - 'ശക്' ധാതുവിന്റെ (ശക്ലൃ ശക്തൗ-സ്വാദി) ലട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- शक्यते शक्येते शक्यन्ते ।।

രാമനില്ലാത്ത രഥവും സന്തോഷമില്ലാത്ത ഹൃദയവുമായി ആനന്ദമില്ലാത്ത ഒഴിഞ്ഞ അയോധ്യയിൽ തിരിച്ചെത്തിയ സുമന്ത്രർ ദുഃഖാകുലനായി കലങ്ങി നിറഞ്ഞ കണ്ണുകളോടുകൂടി ഒരുതരത്തിൽ രാജാവിന്റെ അടുത്തു ചെന്നിട്ട് നാടുവിട്ടുപോയ അവരുടെ പ്രവൃത്തികൾ അറിയിച്ചു. രാജാവാകട്ടെ, രാമൻ ജടാധാരിയായി എന്നു കേട്ടിട്ട് ഇരട്ടിച്ച ദുഃഖത്തോടുകൂടിയവനായി ബോധം കെട്ടു. നിമിഷം തോറും "ഹാ രാഘവാ, ഹാ കുഞ്ഞേ, ഹാ അച്ഛനു പ്രിയപ്പെട്ടവനേ, ഹാ എന്റെ പ്രയാസങ്ങൾ ഇല്ലാതെയാക്കുന്നവനേ, നീ പൊയ്ക്കഴിഞ്ഞുവോ?" എന്നിങ്ങനെ വീണ്ടും വീണ്ടും കരഞ്ഞുപറയുന്നവനായിട്ട്, നാടുവിട്ടുപോയതുമുതൽ അഞ്ചു ദിവസം ദുഃഖത്തോടുകൂടി ജീവനോടെയിരുന്നു. കുട്ടിക്കാ

ലത്ത് ശബ്ദവേധി[1] എന്നുപേരുനേടിയ അഹംഭാവിയായ തന്നാൽ ചെയ്യപ്പെട്ടതായ മുനികുമാരവധത്തിന്റെ പരിണതഫലമാണിതെന്ന് തന്നെ പരിചരിക്കുന്നതിൽ തത്പരയായ പ്രിയതമയായ കൗസല്യയോടു പറഞ്ഞുകൊണ്ട് ദശരഥൻ ആറാമത്തെ ദിവസം അർധരാത്രിക്കുശേഷം സ്വർഗം പൂകി. അയോധ്യയിൽ ആ രാത്രി എത്രത്തോളം ദുഃഖമുളവാക്കിയെന്ന് ആരാലാണ് വർണിക്കപ്പെടുവാനാവുക.

21. रामलक्ष्मणौ चित्रकूटे निवसतः। भरतः शत्रुघ्नेन सह मातुः पापकर्मणामनभिज्ञो मातुलगृहे सुखेन रमते। राजा कालधर्मं गतः। राज्यमराजकं जातम्। अनाथाः प्रजाः कं शरणं गच्छन्तु?

रामलक्ष्मणौ - रामश्च लक्ष्मणश्च।। शत्रुघ्नेन सह- സഹ ശബ്ദത്തിന്റെ യോഗത്തിൽ തൃതീയാ വിഭക്തി വരും. मातुलगृहे - मातुलस्य गृहम् मातुलगृहम्। तस्मिन।। रमते - 'രമ്' ധാതുവിന്റെ (രമു ക്രീഡായാം- ഭ്വാദി) ലട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- रमते रमेते रमन्ते ।। गच्छन्तु - 'ഗമ്' ധാതുവിന്റെ (ഗമ്ലൃ ഗതൗ-ഭ്വാദി) ലോട് പര. പ്ര.പു.ബ.- गच्छतु- गच्छतात् गच्छताम् गच्छन्तु।

രാമലക്ഷ്മണന്മാർ ചിത്രകൂടത്തിൽ പാർക്കുന്നു. മാതാവിന്റെ പാപപ്രവൃത്തികൾ അറിയാത്തവരായിട്ട് ഭരതൻ ശത്രുഘ്നനോടൊപ്പം അമ്മാവന്റെ ഗൃഹത്തിൽ സുഖമായി കഴിയുന്നു. രാജാവ് നാടുനീങ്ങി. രാജ്യം രാജാവില്ലാത്തതായി തീർന്നു. അനാഥരായ ജനം ആരെയാണ് ശരണം പ്രാപിക്കേണ്ടത്.

22. 'अराजकं राष्ट्रं मा विनाशमवापत्' इति चिन्ताकुला राजकर्तारो महात्मानो मुनवः समेत्य 'त्वमेव कुमारं भरतमन्यं वा राजानमभिषेक्तुमर्हसि' इति पुरोहितं वसिष्ठं प्रार्थयामासुः। पित्रा प्रतिज्ञातराज्यं भरतं सद्यः समानेतुमिच्छन् वसिष्ठः सचिवैः संमन्त्र्य भरताय दूतान् प्रजिघाय। वसिष्ठेन प्रहिता दूताः सप्तभिरहोभिस्त्वरिततरं केकयान् प्राप्य भरतं विज्ञापयामासुः- 'राजनन्दन! सामात्यः पुरोहितः सहसा त्वां द्रष्टुमीहते। आत्ययिकं ते

किमपि कृत्यमापतितम्। अतस्त्वरमाणेन प्रस्थीयतामद्यैव भवता'- इति।।

चिन्तया आकुला चिन्ताकुला।। राजकर्तारः - राजानं करोतीति राजकर्ता। ते ।। महात्मानः - महान् आत्मा येषां ते।। प्रार्थयामासतुः പ്ര + 'അർഥ്' ധാതുവിന്റെ (അർഥ ഉപയാച്ഞായാം- ചുരാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ബ.- प्रार्थयामास प्रार्थयामासतुः प्रार्थयामासुः ।। प्रतिज्ञातराज्यम् — प्रतिज्ञातं राज्यं यस्मै सः प्रतिज्ञातराज्यः। तम्।। इच्छतीति इच्छन्। प्रजिघाय- പ്ര + 'ഹി' ധാതുവിന്റെ (ഹി ഗതൗ വൃദ്ധൗ ച-സ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- प्रजिघाय प्रजिघ्यतुः प्रजिघ्युः।। सप्तमिरहोभिस्त्वरिततरम्।। विज्ञापयामासुः - വി + 'ജ്ഞാ' ധാതുവിന്റെ (ജ്ഞാ അവബോധനേ- ക്ര്യാദി) ണിച് ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- विज्ञापयामास विज्ञापयामासतुः विज्ञापयामासुः ।। राजनन्दनः- राज्ञः नन्दनः।। सामात्यः - अमात्येन सहितः।। ईहते - 'ഈഹ' ധാതുവിന്റെ (ഈഹ ചേഷ്ടായാം - ഭ്വാദി) ലട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- ईहते ईहेते ईहन्ते।। अतः त्वरमाणेन - अतस्त्वरमाणेन।। त्वरते इति त्वरमाणः।। प्रस्थीयताम् + अद्य + एव - प्रस्थीयतामद्यैव।।

''രാജാവില്ലാതെ രാഷ്ട്രം വിനാശത്തിൽ പതിക്കരുത്,'' എന്ന് ചിന്താകുലരായ രാജകർത്താക്കളും മഹാത്മാക്കളുമായ മുനിമാർ കൂടിച്ചേർന്ന്, ''നിങ്ങൾ തന്നെ കുമാരനായ ഭരതനേയോ മറ്റൊരാളിനേയോ രാജാവായി അഭിഷേകം നടത്തുവാനായി അർഹതപ്പെട്ടവനാക്കുന്നു.'' എന്ന് പുരോഹിതനായ വസിഷ്ഠനോട് അപേക്ഷിച്ചു. പിതാവിനാൽ രാജ്യം നല്കപ്പെട്ട ഭരതനെ ഉടൻ കൊണ്ടുവരുന്നതിന് ആഗ്രഹിച്ചവനായ വസിഷ്ഠനാൽ മന്ത്രിമാരുമായി കൂടിയാലോചിച്ചിട്ട് ഭരതനായിക്കൊണ്ട് ദൂതന്മാരെ അയച്ചു. വസിഷ്ഠനാൽ അയയ്ക്കപ്പെട്ട ദൂതന്മാർ ഏഴു ദിവസംകൊണ്ട് വളരെ വേഗത്തിൽ കേകയത്തിൽ പ്രവേശിച്ചിട്ട് ഭരതനെ അറിയിച്ചു- ''രാജപുത്ര, മന്ത്രിമാരോടു കൂടി പുരോഹിതൻ പെട്ടെന്ന് അങ്ങയെ കാണുവാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നു. വളരെ അത്യാവശ്യമായി

ചെയ്യേണ്ട ചിലത് അങ്ങേയ്ക്കു വന്നുചേർന്നിരിക്കുന്നു. അതുകൊണ്ട് അവിടുന്ന് വളരെ പെട്ടെന്ന് ഇന്നു തന്നെ പുറപ്പെട്ടാലും-'' എന്ന്.

23. पूर्वेद्युरनुभूताभिर्दुःस्वप्नपरम्परामिराकुलचित्तो भरतस्तेन सन्देशेन संक्षुभिततरो भूत्वा पितुर्मातृणां रामलक्ष्मणयोश्च पृथक् पृथक् कुशलं पर्यपृच्छत्। 'रामं प्रोषितम्, राजानं वा स्वर्गतम्, भरताय मा शंसिषुर्भवन्तः' इति पुरोघसा प्रस्थानसमये प्रतिषिद्धाः दूता मृषैव 'सर्वेषां कुशलम्' इत्येकमेवात्तरं ददुः।।

पूर्वेद्यु + अनुभूताभिः + दुःस्वप्नपरम्पराभिः + आकुलचित्तः पूर्वेद्युरनुभूताभिर्दुःस्वप्नपरम्परामिराकुलचित्त।। दुःस्वप्नपरम्पराभिः दुःस्वप्नानानां परम्पराः दुःस्वप्नपरम्पराः। ताभिः।। आकुलचित्तः - आकुलं चित्तं यस्य सः।। भरतः + तेन -भरतस्तेन।। भूत्वा 'ഭൂ' ധാതുവിന്റെ ക്ത്വാന്തം അവ്യയം. पितुः + मातृणाम्- पितृर्मातृणाम्।। रामलक्ष्मणयोः + च - रामलक्ष्मणयोश्च।। रामलक्ष्मणयोः रामश्चलक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ। तयोः।। परि + अपृच्छत्- पर्यपृच्छत्।। अपृच्छत्- ഖണ്ഡിക-6. स्वर् गतम् स्वर्गतम्।। शंसिषुः + भवन्तः- शंसिषुर्भवन्तः।। अशंसिषुः - 'ശംസ്' ധാതുവിന്റെ (ശംസു സ്തുതൗ- ഭ്വാദി) ലുങ് പര.പ്ര. പു.ഏ.- अशंसिष्ठ अशंसिषाताम् अशंसिषुः।। मा शंसिषुः - നിഷേധാർഥത്തിൽ മാങ് പ്രയോഗിക്കുമ്പോൾ ലുങ് ലകാരം പ്രയോഗിക്കണം (മാങ്ങി ലുങ്). ലുങ് പ്രയോഗിച്ചാൽ ലുങ്ലെ ആകാരമോ അകാരമോ ലോപിക്കും (ന മാങ് യോഗേ).

मृषा + एव - मृषैव।। इति + एकम् + एव + उत्तरम् - इत्येकमेवात्तरम्।। ददुः - ഉഭയപദിയായ 'ദാ' ധാതുവിന്റെ (ഡുദാഞ്ദാനേ-തുദാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ബ.- ददौ ददतुः ददुः ।।

കഴിഞ്ഞ ദിവസം തുടരെത്തുടരെ ഉണ്ടായ ദുഃസ്വപ്നങ്ങളാൽ ദുഃഖിതമായ മനസ്സോടുകൂടിയ ഭരതൻ ആ സന്ദേശത്താൽ ഇളക്കം തട്ടിയ മനസ്സോടുകൂടിയവനായിട്ട് അച്ഛനമ്മാരുടേയും രാമലക്ഷ്മണൻമാരുടേയും ക്ഷേമം പ്രത്യേകം

പ്രത്യേകം എടുത്തു ചോദിച്ചു. ''രാമൻ നാടുവിട്ടതും, രാജാവ് നാടുനീങ്ങിയതും, ഭരതനായിക്കൊണ്ട് നിങ്ങൾ അറിയിക്കരുത്,'' എന്ന് പുറപ്പെടുന്ന നേരത്തിങ്കൽ പുരോഹിതനാൽ വിലക്കപ്പെട്ടിരുന്ന ദൂതന്മാർ, വെറുതേ തന്നെ ''എല്ലാവർക്കും ക്ഷേമമാണ്'' എന്ന ഒരേയൊരുത്തരം തന്നെ നല്കി.

24. भरतो दूतागमनमावेदयन् मातामहं मातुलं चामन्त्र्य प्रस्थानाय तात्वरे। ताभ्यां दत्तानि महार्घाणि पारितोषिकाणि ग्रहीतुमपि ग्लायन्ननुजेन सह सघः स्यन्दनमारुह्य प्रतस्थे च।।

दूतागमनम् - दूतस्य आगमनम्।। आवेदयतीति आवेदयन् ।। मातामहम् - मातुः पिता मातामहः। तम्।। मातुलम्- मातुः भ्राता मातुलः। तम्।। तत्वरे- ഉഭയപദിയായ 'ത്വര്' ധാതുവിന്റെ (ഞിത്വരാ സംഭ്രമേ-ഭ്വാദി) ലിട് ആത്മ..പ്ര.പു.ഏ..- तत्वरे तत्वराते तत्वरिरे। ग्लायतीति ग्लायन्।। अनुजेन सह- സഹ ശബ്ദത്തിന്റെ യോഗത്തിൽ തൃതീയാ വിഭക്തി വരും. आरुह्य – ആ + 'രുഹ്' ധാതുവിന്റെ ല്യബന്തം അവ്യയം. प्रतस्थे - പ്ര + 'ഷ്ഠാ' ധാതുവിന്റെ (ഷ്ഠാ ഗതിനിവൃത്തൗ-ഭ്വാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ. - प्रतस्थे प्रतस्थाते प्रतस्थिरे।।

ഭരതൻ, ദൂതന്റെ വരവറിയിച്ച് മുത്തച്ഛനോടും അമ്മാവനോടും യാത്രചോദിച്ചിട്ട് പുറപ്പെടുന്നതിനായി തിരക്കുകൂട്ടി. അവരാൽ നല്കപ്പെട്ടതായ വിലപിടിപ്പുള്ള പാരിതോഷികങ്ങൾ വാങ്ങുന്നതിനുപോലും മടിയുള്ളവനായിട്ട് അനുജനോടൊത്ത് ഉടൻതന്നെ തേരിൽ കയറി പുറപ്പെടുകയും ചെയ്തു.

25. सप्तभिरहोभिरतिलङ्घिताध्वा प्राप्तायोध्यस्तां पुरीमयथापूर्ववृत्तामवलोक्य सन्तव्यमानः स सारथिमाबभाषे- 'सूत, सततमयोध्यायां श्रूयमाणस्तुमुलः शब्दो विरतप्रायो वर्तते। उद्यानानि संस्कारशून्यानि हतप्रभाणि पश्यामि। चन्दनागरुवासितः पवनो नात्र प्रागिव प्रवाति। विपणयोऽपि विना वणिग्जनैः शून्यागाराणीव दृश्यन्ते। अशेषा च जनता दीना म्लानानना कृशा मलिना बाष्पाविललोचना नितरावतीर्य पितुरालयं प्रविवेश। तत्र

पितरमदृष्ट्रवा मातुर्गृहं प्रविश्य तस्याश्चरणयोः कृतप्रणामः कुत्र मे तातः' इति तां पप्रच्छ।।

सप्तभिः + अहोभिः + अतिलङ्घिताध्वा - सप्तभिरहोभिरतिलङ्घिताध्वा।। अतिलङ्घिताः अध्वानः येन सः अतिलङ्घिताध्वा।। प्राप्तायोध्यः + ताम् -प्राप्तायोध्यस्ताम्।। प्राप्तायोध्यः - प्राप्ता आयोध्या येन सः।। अयथापूर्ववृत्तम् — न यथापूर्वं वृत्तं यस्यां सा अयथापूर्ववृत्ता। ताम्।। सन्तप्यते इति सन्तप्यमानः।। आबभाषे - ആങ് + 'ഭാഷ്' ധാതുവിന്റെ (ഭാഷ വ്യക്തായാം വാചി-ഭ്വാദി) ലിട് ആത്മ പ്ര.പു.ഏ.- आबभाषे आबभाषाते आबभाषिरे। श्रूयमाणः + तुमुलः - श्रूयमाणस्तुमुलः।। श्रूयते इति श्रूयमाणः।। बहुशो विरतः विरतप्रायः।। संस्कारेण शून्यानि संस्कारशून्यानि।। हतप्रभाणि- हताः प्रभाः येषु तानि।। पश्यामि- 'ദൃശ്' ധാതുവിന്റെ (ദൃശിര് പ്രേക്ഷണേ-ഭ്വാദി) ലട് പര.ഉ.പു.ഏ.- पश्यामि पश्यावः पश्यामः।। नत्र + अत्र- नात्र।। प्राक् + इव - प्रागिव ।। विपणयः + अपि - विपणयोऽपि।। वणिग्जनैः विना- വിനാ ശബ്ദത്തിന്റെ യോഗത്തിൽ തൃതീയാ വിഭക്തി ദ്വിതീയയും പഞ്ചമിയും ആകാം. वणिग्जनैः - वणिक् जनः वणिग्जनः। तैः।। शून्यागाराणि- शून्यं च तत् आगारं शून्यागारम्। तानि।। म्लाननानाः- म्लानं आननं येषां ते।। बाष्पाविललोचनाः- बाष्पैः आविलानि लोचने येषां ते।। विलोक्यते- വി + 'ലോക്' ധാതുവിന്റെ (ലോകൃ ദർശനേ -ഭ്വാദി) ലട് ആത്മ പ്ര.പു.ഏ.- विलोक्यते विलोक्येते विलोक्यन्ते ।। पुनर् (:) + आलपन्-पुनरालपन्।। संसभ्रमम्- संभ्रमेण सह वर्तते इति।। स्यन्दनात् + अवतीर्य-स्यन्दनादवतीर्य ।। पितुः + आलयम् — पितुरालयम्।। प्रविवेश- പ്ര+ 'വിശ്' ധാതുവിന്റെ (വിശ പ്രവേശനേ -തുദാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- प्रविवेश प्रविविशतुः प्रविविशुः।। पितरम् + अदृष्ट्वा — पितरमदृष्ट्वा।। अदृष्ट्वा - 'ദൃശ്' ധാതുവിന്റെ ക്ത്വാന്തം അവ്യയം. मातुः +

गृहम् मातुर्गृहम्।। प्रविश्य- പ്ര + 'വിശ്' ധാതുവിന്റെ ല്യബന്തം അവ്യയം. तस्याः + चरणयोः - तस्याश्चरणयोः ।। कृतप्रणामः - कृतः प्रणामः येन सः।। पप्रच्छ- ഖണ്ഡിക-4.

ഏഴു ദിവസങ്ങൾ കൊണ്ട് വഴിതാണ്ടി അയോധ്യയിലെത്തി. ആ പട്ടണത്തെ മുൻനിലയിലല്ലാത്തതായി കണ്ടിട്ട് ദുഃഖിതനായ അദ്ദേഹം തേരാളിയോടു പറഞ്ഞു- "തേരാളി, അയോധ്യയിൽ ഇടതടവില്ലാതെ കേട്ടിരുന്ന ഒച്ചപ്പാടുകൾ നിന്നതുപോലെ തോന്നുന്നു. പൂന്തോട്ടങ്ങൾ ഉണർവില്ലാതെ ഭംഗിയില്ലാത്തതായി കാണുന്നു. ചന്ദനത്തിന്റേയും അകിലിന്റേയും വാസനയുണ്ടായിരുന്ന കാറ്റ് ഇവിടെ പണ്ടേപ്പോലെ വീശുന്നില്ല. കച്ചവടസ്ഥലങ്ങൾ കച്ചവടക്കാരെ കൂടാതെ ഒഴിഞ്ഞ വീടുപോലെ കാണപ്പെടുന്നു. മുഴുവൻ ആളുകളും ദുഃഖിതരും വാടിയ മുഖത്തോടു കൂടിയവരും, മെലിഞ്ഞവരും അഴുക്കു പുരണ്ടവരും നിറകണ്ണുകളോടുകൂടിയവരും അങ്ങേയറ്റം ആകാംക്ഷാഭരിതരുമായി കാണപ്പെടുന്നു," എന്നിങ്ങനെ വീണ്ടും വീണ്ടും പറഞ്ഞുകൊണ്ട് സംഭ്രമത്തോടുകൂടി തേരിൽ നിന്ന് ഇറങ്ങി അച്ഛന്റെ കൊട്ടാരത്തിൽ കടന്നു. അവിടെ അച്ഛനെ കാണാഞ്ഞിട്ട് അമ്മയുടെ കൊട്ടാരത്തിൽ ചെന്ന് അവരുടെ കാല്ക്കൽ നമസ്കരിച്ചിട്ട് "എവിടെയാണെന്റെ അച്ഛൻ" എന്ന അവരോടു ചോദിച്ചു.

26. 'या गतिः सर्वभूतानां तां गति ते पिता गत' इति वज्रमिर्घातनिष्ठुरं तदुत्तरं श्रुत्वा भरतो निकृत्तमूल इव बालपदायो महीतले लुप्तसंज्ञो पपात। अथ शनैः शनैर्लब्धसंज्ञम्, तात तातेति विलपन्तम्, 'अम्ब, कीदृशश्वरमः सन्देशो मन्दभाग्याय मे तातेन विहित' इति पृच्छन्तं तं 'हा राम! हा सीते! हा लक्ष्मण!' इति परिदेवमानः पिता ते प्राणानमुञ्चते' इति द्वितीयेनाप्रियविषेण मूर्छयन्ती कैकेयी स्वनृशंसताया असीमतां प्रकटयामास। स्त्रीस्वभावसुलमेन चापलेनात्मनो दुश्चरितानामियत्तामजानती सा सुनिर्लज्जमात्मचरितं विस्तरेणाख्याय पण्डितमानिनी तनयहृदयस्याप्यनभिज्ञा तं राज्याभिषेकाय प्रेरयामास।।

वज्रनिर्घातनिष्ठुम्- वज्रस्य निर्घात इव निष्ठुरम्।। तदुत्तरम् — तस्याः उत्तरम्।। श्रुत्वा - 'ശ്രു' ധാതുവിന്റെ ക്ത്വാന്തം അവ്യയം. निकृत्तमूलः - निकृत्तं मूलं यस्य सः।। बालपदापः - बालश्चासौ पादपश्च।। लुप्तसंज्ञः - लुप्ता संज्ञा यस्य सः।। पपात — ഖണ്ഡിക- 12. ।। शनैः + लब्धसंज्ञम् - शनैर्लब्धसंज्ञम् ।। लब्ध संज्ञा यस्य सः लब्धसंज्ञाः। तम्।। तात + इति — तातेति।। विलपन्तम् — विलपतीति विलपन्। तम्।। कीदृशः + चरमसन्देशः - कीदृशश्चरमसन्देशः।। मन्दभाग्याय - मन्दं भाग्यं यस्य सः मन्दभाग्यः। तस्मै ।। पृच्छन्तम् — पृच्छतीति पृच्छन्। तम्।। परिदेवते इति परिदेवमानः ।। प्राणान् + अमुञ्चत् - प्राणानमुञ्चत् ।। अमुञ्चत् — ഉഭയപദിയായ 'മുച്' ധാതുവിന്റെ (മുച്ലൃ മോചനേ-തുദാദി) ലങ് പര.പ്ര.പു.ഏ.- अमुञ्चत् अमुञ्चताम् अमुञ्चन्।। द्वितीयेन + अप्रियविषेण - द्वितीयेनाप्रियविषेण ।। अप्रियविषेण- अप्रियमेव विषम् अप्रियविषेम्। तेन।। नृशंसतायाः - नृशंसायाः भावः नृशंसता। तस्याः।। स्त्रीस्वभावसुलमेन - स्त्रीणां स्वभावः स्त्रीस्वभावः स्त्रीस्वभावेषु सुलभः स्त्रीस्वभावसुलभः। तेन।। चापलेन + अत्मनः - चापलेनात्मनः।। दुश्चरितानाम् + इयत्ताम् + अजानती - दुश्चरितानामियत्तामजानती।। सुनिर्लज्जम् + आत्मचरितम् - सुनिर्लज्जमात्मचरितम्।। विस्तरेण + आख्याय - विस्तरेणाख्याय।। पण्डितमानिनी - आत्मानं पण्डितं मन्यते इति।। तनयहृदयस्य + अपि + अनभिज्ञा - तनयहृदयस्याप्यनभिज्ञा।। तनयहृदयस्य - तनयस्य हृदयम् तनयहृदयम् । तस्य।। + राज्याभिषेकाय - राज्यर्थम् अभिषेकः राज्याभिषेकः। तस्मै।। प्रेरयामास - പ്ര + 'ഈര' ധാതുവിന്റെ (ഈര ഗതൗ കമ്പനേ ച-ചുരാദി) ലിട്. ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- प्रेरयामास प्रेरयामासतुः प्रेरयामासुः।।

"യാതൊരു ഗതിയാണോ സർവജീവികൾക്കും ഉള്ളത് ആ ഗതി നിന്റെ അച്ഛനും ഉണ്ടായി" എന്ന് വജ്രായുധം കൊണ്ടും വെട്ടുന്നപോലെയുള്ള ക്രൂരമായ അതിന്റെ ഉത്തരം

കേട്ടിട്ട് ഭരതൻ വേരറുക്കപ്പെട്ട തൈമരം പോലെ ബോധമറ്റു നിലത്തുവീണു. പിന്നീട് പതുക്കെപ്പതുക്കെ ബോധം തിരികെ കിട്ടിയിട്ട് അച്ഛാ, അച്ഛാ എന്ന് വിളിച്ചു കരയുന്നവനായിട്ട് "അമ്മേ മരണസമയത്ത് എന്തു സന്ദേശമാണ് ഭാഗ്യം കെട്ട എനിക്ക് അച്ഛനാൽ നല്കപ്പെട്ടത്" എന്നു ചോദിക്കുന്നവനും ആയ അദ്ദേഹത്തോട് "ഹാ രാമ! ഹാ സീതോ! ഹാ ലക്ഷ്മണാ! എന്നു വിളിച്ചു കരഞ്ഞു കൊണ്ട് നിന്റെ അച്ഛൻ പ്രാണങ്ങളെ ഉപേക്ഷിച്ചു" എന്നിങ്ങനെ പ്രിയമല്ലാത്ത ആ രണ്ടാമത്തെ വിഷവാക്കിനാൽ ബോധം കെടുത്തപ്പെട്ട കൈകേയി സ്വന്തം ക്രൂരതയുടെ അതിരില്ലായ്മ വെളിപ്പെടുത്തി. സ്ത്രീസ്വഭാവത്തിലുള്ള ചാപല്യത്താൽ തന്റെ ദുഷ്പ്രവൃത്തി ഇത്രത്തോളം എന്ന് അറിയാതെ അവൾ യാതൊരു നാണവും കൂടാതെ സ്വന്തം കഥ വിസ്തരിച്ചു പറഞ്ഞിട്ട് അറിവുള്ളവളെന്നു സ്വയം നടിച്ച് പുത്രന്റെ മനസ്സറിയാതെ അദ്ദേഹത്തെ രാജ്യാഭിഷേകത്തിനായി പ്രേരിപ്പിച്ചു.

27. 'धर्मात्मना पित्रा, पितृसमेन ज्येष्ठेन च भ्रात्रा विहीनं शापहतं मां धिक्,

अपवादजनन्या अपत्रपाया जनन्या उदरादवाप्तजर्नि मन्दभाग्यं मां धिक्' इत्यात्मानं शतशो गर्हयन् भरत एकपुत्रायाः कौसल्यायास्तादृशीं शोकसन्ततिमाहितवतीं स्वमातरं च बहुधा निनिन्द। सर्वथाऽपि तन्मनोरथस्यापरिपूरणेन तस्याः दण्डने कृतनिश्चयः शोकं नियम्य तैलद्रोण्यां निक्षिप्तं तातशरीरं वसिष्ठवचसा वह्निसात् कृत्वा प्रेतकर्माणि यथाविधि निर्वर्तयामास।।

धर्मात्मा — धर्मनिष्ठः आत्मा यस्य सः।। पितृसमेन — पितुः समः पितृसमः। तेज।। शापहतम्- शापेन हतः शापहतः। तम्।। अपवादजनन्याः - अपवादस्य जननी अपवादजननी। तस्याः।। अपत्रपायाः - अपगता त्रपा यस्याः सा अपत्रपा। तस्याः।। अवाप्तजनिः। तम्।। मन्दभाग्यम्- मन्दः भाग्यः यस्य सः मन्दभाग्यः। तम्।। इति + आत्मानम् - इत्यात्मानम्।। एकपुत्रायाः - एकः पुत्रः यस्याः सा एकपुत्रा। तस्याः।। कौसल्यायाः + तादृशीम् - कौसल्यायास्तादृशीम्।। स्वमातरम् - स्वस्य माता स्वमाता।

ताम्।। निनिन्द - 'ണിദി' ധാതുവിന്റെ (ണിദി കുത്സായാം-ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ. -निनिन्द निनिन्दतुः निनिन्दुः।। सर्वथा + अपि - सर्वथाऽपि।। कृतनिश्चयः - कृतः निश्चयः येन सः।। तातशरीरम् — तातस्य शरीरम्।। वसिष्ठवचसा - वसिष्ठस्य वचः वसिष्ठवचः। तेन।। यथाविधि — विधिम् अनतिक्रम्य यथाविधिः।। निर्वर्तयामास - നി എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന ഉഭയപദിയായ 'വൃതു' ധാതുവിന്റെ (വൃതു വർത്തനേ-ചുരാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ. - निर्वर्तयामास निर्वर्तयामासतुः निर्वर्तयामासुः।।

ധർമാത്മാവായ അച്ഛനും അച്ഛനു തുല്യനായ ജ്യേഷ്ഠനും സഹോദരനും ഇല്ലാത്ത പാപിയായ എന്റെ കാര്യം കഷ്ടമാണ്. അപവാദങ്ങളുടെ അമ്മയും നാണമില്ലാത്തവളുമായ അമ്മയുടെ വയറ്റിൽപിറന്ന ഭാഗ്യംകെട്ട എന്റെ കാര്യം കഷ്ടമാണ്. എന്നിങ്ങനെ തന്നെത്താൻ ഭരതൻ, ഒരേ പുത്രനോടുകൂടിയ കൗസല്യയ്ക്ക് ഈ നിലയിലുള്ള ദുഃഖകാരണം ഉണ്ടാക്കിയവളുമായ സ്വന്തം അമ്മയെ പലതരത്തിൽ പഴിച്ചു. എല്ലാത്തരത്തിലും തന്റെ ആഗ്രഹം നിറവേറ്റാതിരുന്നതിന് അവർക്കു ശിക്ഷ ഉറപ്പിച്ചുകൊണ്ട് ദുഃഖം അടക്കി എണ്ണത്തോണിയിൽ കിടത്തിയിരുന്ന അച്ഛന്റെ ശരീരത്തെ വസിഷ്ഠന്റെ വാക്കിനാൽ അഗ്നിക്കിരയാക്കിയിട്ട് വിധിയനുസരിച്ച് മരണാനന്തരകർമങ്ങൾ ചെയ്തു.

28. कृतोदकं गताशौचं च तं सचिवा उपगम्य राज्याभिषेकाय प्रार्थयांचक्रिरे। भ्रातृवत्सलो भरतस्तेषामभिषेकोद्यमं निवार्य रामदर्शनलालसः काननं प्रति प्रतस्थे। 'यावदार्यो न निवर्तते तावदरण्ये तस्य दासभावेन वर्तिष्ये, न पुना रामवर्जिता राजलक्ष्मीमादरिष्ये' इति भाषमाणस्य तस्य गुणैकप्रवणतां प्रशंसन्तः सर्वे पौरा रामदर्शनकाङ्क्षिणस्तमनुप्रातिष्ठन्त। तादृशं तस्य रामानुरागमुपलक्ष्य कैकेय्या अपि हृदयमनुशयवशंवदमजायत। सचिवैः पुरोहितने भ्रात्रा जननीभिश्च समन्वितो भरतः सह चतुरङ्गया सेनया भागीरथीमनु। श्रृङ्गबेरपुरस्याभ्यर्णमाससाद। सेनया सह प्रस्थितं तं विलोक्य 'किं

धर्मात्मा भरतोऽपि राज्यलोमेन गुणनिधये रामाय द्रोग्धुं प्रकान्तः' इति गुहः प्रथममाशशङ्के। तेन सङ्गतस्तदीय रामानुनयत्यवस्ययमगग्य मुदितास्तस्मै 'वनं गच्छता मध्येमार्गमत्रागतेन रामेणास्मिन्निङ्गुदीपादपमूलं उषितम्, अस्यां तृणमय्यां शय्यायां शयितम, अत्र स्थितेन जटाः कल्पिताः, इति तस्य निवासादिस्थानानि दर्शयन्निषादराज आत्मना साक्षात्कृतं सर्व रामवृत्तान्तमवर्णयत्। गुहोक्तिभिर्नवीकृतशोको भरतः ससीतस्य रामस्य तादृशीं दशां स्वनिमित्तामाकलय्य मुहुर्मुहुरनुशोचन् 'अद्यप्रभृति फलमूलाशनो जटावल्कलधारी भूमिशयश्च भविष्यामि' इति प्रतिजझे। निषादराजेन गङ्गां तारितः सानुचरस्तदुपदिष्टेन वर्त्मना भरद्वाजाश्रमं जगाम च।।

कृतोदकम्- कृतं उदकम् येन सः कृतोदकः। तम्।। गताशौचम्- गतम् आशौचं यस्य सः गताशौचः।। तम्।। ആശൗചം - പുല. उपगम्य — ഉപ എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന 'ഗമ്' ധാതുവിന്റെ ല്യബന്തം അവ്യയം. भ्रातृवत्सलः -भ्रातृषु वत्सलः।। भरतः + तेषाम् + अभिषेकोद्यमम् - भरतस्तेषामभिषेकोद्यमम्।। रामदर्शनलालसः - रामस्य दर्शनं रामदर्शनम्। तस्मिन् लालसः।। प्रतस्थे — ഖണ്ഡിക-23. वर्त्तिष्ये- ഉഭയപദിയായ 'വൃതു' ധാതുവിന്റെ (വൃതു വർത്തനേ- ഭ്വാദി) ല്യട് ആത്മ.ഉ.പു.ഏ.- वर्त्तिष्ये वर्त्तिष्यावहे वर्त्तिष्यामहे।। आदरिष्ये — ആ + 'ദൃങ്' ധാതുവിന്റെ (ദൃങ് ആദരേ--തുദാദി) ല്യട് ആത്മ.ഉ.പു.ഏ.- आदरिष्ये आदरिष्यावहे आदरिष्यामहे।। पैरा- पुरे भवाः पौराः।। रामदर्शनकाङ्क्षिणः + तम् + अनुप्रातिष्ठन्त- रामदर्शनकाङ्क्षिणस्तमनुप्रातिष्ठन्त।। अनुप्रातिष्ठन्त- അനു, പ്ര എന്നീ ഉപസർഗങ്ങൾ ചേർന്ന 'ഷ്ഠാ' ധാതുവിന്റെ (ഷ്ഠാ ഗതിനിവൃത്തൗ- ഭ്വാദി) ല്യങ് ആത്മ.പ്ര.പു.ബ.- अनुप्रातिष्ठत अनुप्रातिष्ठेताम् अनुप्रातिष्ठन्त।। हृदयम् + अनुशयवशंवदम् + अजायत - हृदयमनुशयवशंवदमजायत।। अजायत - 'ജനീ' ധാതുവിന്റെ (ജനീ

പ്രാദുർഭാവേ-ദിവാദി) ലങ് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- अजायत अजायेताम् अजायन्त।। जननीभि + च - जननीभिश्च।। समन्वितः + भरतः - समन्वितो भरतः।। सेनया सह- കൂടെ എന്ന അർഥമുള്ള സഹശബ്ദത്തിന്റെ യോഗത്തിൽ തൃതീയാ വിഭക്തി. विलोक्य — കണ്ടിട്ട് - ഉഭയപദിയായ 'ലോക്' ധാതുവിന്റെ (ലോകൃ ദർശനേ-ഭാദി) ല്യബന്തം അവ്യയം. भरतः + अपि - भरतोऽपि।। राज्यलोमेन - राज्ये लोभः राज्यलोभः। तेन।। गुणनिधये — गुणानां निधिः गुणनिधिः । तस्मै।। द्रोग्धुम् - 'ദ്രുഹ്' ധാതുവിന്റെ (ദ്രുഹ ജിഘാംസായാം- ദിവാദി) തുമുന്നന്തം അവ്യയം. വ്യാ. വി. रामाय द्रोग्धुम् — ദ്രുഹ്, ക്രുധ്, ഈർഷ്യാ, അസൂയാ എന്നീ ധാതുക്കളുടെ യോഗത്തിൽ ചതുർഥീവിഭക്തി വരും. आशशङ्के- ഖണ്ഡിക-10. सङ्गतः + तदीयम् - सङ्गतस्तदीयम्।। रामानुनयव्यवसायम् + गग्य - रामानुनयव्यवसायम्गग्य।। मुदितः + तस्मै - मुदितास्तस्मै ।। गच्छता गच्छतीति गच्छन्। तेन।। रामेण + अस्मिन् + इङ्गुदीपादपमूले + उषितम् - रामेणास्मिन्निङ्गुदीपादपमूलं उषितम्।। दर्शयन् + निषादराजः - दर्शयन्निषादराजः।। रामवृत्तान्तम् - रामस्य वृत्तान्तम्।। अवर्णयत् — ഉഭയപദിയായ 'വർണ്' ധാതുവിന്റെ (വർണ ക്രിയാവിസ്താരണഗുണവചനേഷു- ചുരാദി) ലങ് പര.പ്ര.പു.ഏ.- अवर्णयत् अवर्णयताम् अवर्णयन्।। गुहोक्तिभिः + नवीकृतशोकः- गुहोक्तिभिर्नवीकृतशोकः।। ससीतस्य- सीतया सहितः ससीतः। तस्य।। स्वनिमित्तम्- स्वस्य निमिच्चम्।। मुहुः + मुहुः - मुहुर्मुहुः ।। अनुशोचन् - अनुशोचतीति- अनुशोचन्।। भूमिशयः + च - भूमिशयश्च।। भविष्यामि - 'ഭൂ' ധാതുവിന്റെ (ഭൂ സത്തായാം- ഭാദി) ല്യട് പര.ഉ.പു.ഏ.- भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः।। प्रतिजझे — പ്രതി + 'ജജി' ധാതുവിന്റെ (ജജി യുദ്ധേ- ഭാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- प्रतिजझे प्रतिजझाते प्रतिजझिरे।। निषादराजेन

— निषादानां राजा निषादराजः। तेन।। तदुपदिष्टेन- तेन उपदिष्टः तदुपदिष्टः। तेन।। भरद्वाजाश्रमम्- भरद्वाजस्य आश्रमम्।। जगाम - ഖണ്ഡിക–9.

ചാത്തം ഊട്ടി പുലയും കഴിച്ച അദ്ദേഹത്തെ മന്ത്രിമാർ സമീപിച്ചിട്ട് രാജ്യാഭിഷേകം നടത്തുന്നതിനായി പ്രാർഥിച്ചു. ഉടപ്പിറപ്പുകളോടു വാത്സല്യമുള്ള ഭരതൻ ആ അഭിഷേകം നട ത്താനുള്ള ഒരുക്കത്തെ തടഞ്ഞിട്ട് രാമനെ കാണുവാനുള്ള ആഗ്രഹത്തോടുകൂടി കാട്ടിലേയ്ക്കു പുറപ്പെട്ടു. ''എപ്പോൾ ജ്യേഷ്ഠൻ തിരിച്ചു വരുന്നില്ലയോ അതുവരെ കാട്ടിൽ അദ്ദേ ഹത്തിന്റെ ദാസനായി ഞാൻ കഴിയുന്നതാണ്. രാമനില്ലാത്ത രാജലക്ഷ്മിയെ ഞാൻ ആദരിക്കുകയില്ല,'' എന്നു പറയുന്ന അദ്ദേഹത്തിന്റെ ഗുണങ്ങളിൽ മാത്രമുള്ള താത്പര്യത്തെ പുകഴ്ത്തുന്നവരായ എല്ലാ നഗരവാസികളും രാമനെ കാണു വാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്ന അവന്റെ പിന്നാലെ പുറപ്പെട്ടു. അത്തര ത്തിൽ അവന്റെ രാമനോടുള്ള സ്നേഹം കണ്ടിട്ട് കൈകേയി യുടേയും ഹൃദയം പശ്ചാത്താപത്തിനു വശംവദമായി. മന്ത്രി മാരോടും പുരോഹിതനോടും സഹോദരനോടും അമ്മമാ രോടും കൂടിയ ഭരതൻ ചതുരംഗപ്പടയുമായി ഗംഗയുടെ തീര ത്തുള്ള ശൃംഗിവേരപുരത്തിനടുത്ത് എത്തിച്ചേർന്നു. സേന യുമായി പുറപ്പെട്ട അദ്ദേഹത്തെ കണ്ടിട്ട്, ''എന്ത്, ധർമാത്മാ വായ ഭരതനും രാജ്യത്തിലുള്ള കൊതിയാൽ ഗുണനിധിയായ രാമനെ ദ്രോഹിക്കുന്നതിനു പുറപ്പെട്ടിരിക്കുന്നുവോ?'' എന്ന് ഗുഹൻ ആദ്യം സംശയിച്ചു. അവനുമായി അടുത്തപ്പോൾ രാമനെ അനുനയിപ്പിക്കുന്നതിനു വേണ്ടിയാണ് അവന്റെ പരി ശ്രമം എന്നറിഞ്ഞിട്ട് സന്തുഷ്ടനായി അവനുവേണ്ടി, ''കാട്ടി ലേയ്ക്കു പോകവേ യാത്രയ്ക്കിടയിൽ അവിടെ വന്നവനായ രാമനാൽ ഈ ഓടമരത്തിന്റെ ചുവട്ടിൽ ഇരിക്കപ്പെട്ടു, ഈ പുൽക്കിടക്കയിൽ ഉറങ്ങപ്പെട്ടു. ഇവിടെയിരുന്ന് ജടയുണ്ടാക്ക പ്പെട്ടു,'' ഇങ്ങനെ അദ്ദേഹത്തിന്റെ വാസസ്ഥാനങ്ങൾ കാണി ച്ചുകൊടുക്കുന്ന കാട്ടാളരാജാവ് താൻ നേരിട്ടു കണ്ട രാമനെ ക്കുറിച്ചുള്ള എല്ലാകാര്യങ്ങളും പറഞ്ഞു. ഗുഹന്റെ വാക്കുക ളാൽ പുതുക്കണെന്നു കരുതിയിട്ട് വീണ്ടും, വീണ്ടും പശ്ചാ ത്തപിച്ചിട്ട്, '' ഇന്നു മുതൽ ഞാൻ പഴങ്ങളും കിഴങ്ങുകളും

കഴിച്ച് ജടയും വല്കലവും ധരിച്ച് നിലത്തു കിടക്കും" എന്ന് സത്യം ചെയ്തു. കാട്ടാളരാജാവിനാൽ ഗംഗ കടത്തപ്പെട്ടിട്ട്, അദ്ദേഹത്താൽ പറഞ്ഞു കൊടുക്കപ്പെട്ട വഴിയിലൂടെ അനുയായികളോടു കൂടി ഭരദ്വാജന്റെ ആശ്രമത്തിലേയ്ക്കു പോവുകയും ചെയ്തു.

29. अनुचरान् दूरे स्थापयित्वा वसिष्ठं पुरस्कृत्य प्रविष्टाश्रमो राजसूनुर्भरद्वाजेन सत्कृतः प्रस्थानहेतुमपृच्छयत। 'अपि नाम कौसल्यानन्दने पापमाचरितुमुद्यतोऽसि' इति भरद्वाजेन पृच्छयमानः स पर्यश्रुलोचनः सज्जमानवचाः 'हा हतोऽस्मि! भगवानपि मामेवं मन्यते' इत्युत्तरयन् रामानुगतां वार्तामन्वयुङ्क्त।।

अनुचरान् - अनुचरन्तीति अनुचराः । तान्।। स्थापयित्वा - നിർത്തിയിട്ട് - 'ഷ്ഠാ' ധാതുവിന്റെ ക്ത്വാന്തം അവ്യയം. पुरस्कृत्य പുരഃ എന്ന ഉപസർഗം ചേർന്ന കൃഞ് ധാതുവിന്റെ ല്യബന്തം അവ്യയം. राजसूनुः + भरद्वाजेन - राजसुनुर्भरद्वाजेन।। प्रस्थानहेतुम् — प्रस्थानस्य हेतुः प्रस्थानहेतुः । तम्।। अपृच्छ्यत - 'പ്രച്ഛ്' ധാതുവിന്റെ (പ്രച്ഛ ജ്ഞീപ്സായാം- തുദാദി) കർമണി ലങ് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ. - अपृच्छ्यत अपृच्छ्येताम् अपृच्छ्यन्त।। कौसल्यानन्दने — कौसल्यायाः नन्दनः कौसल्यानन्दनः। तस्मिन्।। पापम् + आचरितुम् + उद्यतः + असि - पापमाचरितुमुद्यतोऽसि।। भगवान + अपि - भगवानपि।। माम् + एवम् - मामेवम् ।। मन्यते - 'മന്' ധാതുവിന്റെ (മന ജ്ഞാനേ- ദിവാദി) ലട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- मन्यते मन्येते मन्यन्ते।। इति + उत्तरयन् - इत्युत्तरयन्।। उत्तरयन् - उत्तरयतीति - उत्तरयन् ।। वार्त्ताम् + अन्वयुङ्क्त - वार्त्तामन्वयुङ्क्त।। അനു + 'യുജ്' ധാതുവിന്റെ (യുജ്ര് യോഗേ- രുധാദി) ലങ് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ. - अन्वयुङ्क्त अन्वयुञ्जाताम् अन्वयुञ्जत।।

പിൻതുടർന്നവരെ ദൂരെ നിർത്തിയിട്ട് വസിഷ്ഠനെ മുൻനിർത്തി ആശ്രമത്തിൽ പ്രവേശിച്ച രാജകുമാരൻ ഭരദ്വാജനാൽ സത്കരിക്കപ്പെട്ടിട്ട് പുറപ്പെട്ടതിന്റെ കാരണം ചോദിക്ക

പ്പെട്ടു. "നിങ്ങളും കൗസല്യാപുത്രനു ദോഷം വരുത്തുന്ന തിനു തയാറെടുത്തിരിക്കുന്നുവോ," എന്നു ഭരദ്വാജനാൽ ചോദിക്കപ്പെട്ടവനായ അവൻ നിറമിഴികളോടെ ഇടറുന്ന വാക്കുകളോടുകൂടി, "ഹാ ഞാൻ പാപിയാണ്. കഷ്ടം! ഭഗ വാനും എന്നെ ഇങ്ങനെ കരുതുന്നുവോ" എന്നു മറുപടി പറഞ്ഞ് രാമനെക്കുറിച്ചുള്ള കാര്യങ്ങൾ ചോദിച്ചു.

30. भगवतो भरद्वाजस्य गिरा रामं चित्रकूटे सुखोषितमवगम्य दिवसमेकं तदाश्रमे यापयित्वाऽपरेद्युः प्रत्यूष एवं स ततः प्रस्थाय परिश्रान्तपरिवारो रम्यं रामाश्रमपरिसरमुपससार। भरतस्य सेनया सहागमनमन्यथा गृहीत्वा क्रोधवश्यतां गतमनुजं 'भरते वृथा विशङ्कां मा कृथाः, इति रामः सान्त्वयामास।।

सुखोषितम् - सुखेन उषितम्।। यापयित्वा + अपरेद्युः यापयित्वाऽपरेद्युः।। प्रत्यूषे + एव — प्रत्यूषे एव।। प्रस्थाय - പ്ര + 'ഷ്ഠാ' ധാതുവിന്റെ ല്യബന്തം അവ്യയം. परिश्रान्तपरिवारः - परिश्रान्तः परिवारः यस्य सः।। रामाश्रमपरिसरम्- रामस्य आश्रमं रामाश्रमम्। तस्य परिसरम् रामाश्रमपरिसरम्।। अपससार - അപ + 'സൃജ്' ധാതുവിന്റെ (സൃജ വിസർഗേ- ദിവാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ. -अपससार अपसृजतुः अपसृजुः।। सह + आगमनम् + अन्यथा - सहागमनमन्यथा।। सेनया सह - സഹശബ്ദത്തിന്റെ യോഗത്തിൽ തൃതിയാ വിഭ ക്തി. गृहीत्वा - ഗ്രഹ ധാതുവിന്റെ ക്ത്വാന്തം അവ്യയം. क्रोधवश्यताम्- क्रोधेन वश्यताम्।। वृथा विशङ्काम् मा कृथाः - മാങ്- ന്റെ യോഗത്തിൽ ലുങ്- ന്റെ അകാരം ലോപിക്കും. ഉദാ- शब्दं मा (अ) कार्षीः। मा (अ) भूत् ।।

ഭഗവാൻ ഭരദ്വാജന്റെ വാക്കിനാൽ രാമൻ ചിത്രകൂട ത്തിൽ സുഖമായി പാർക്കുന്നു എന്നറിഞ്ഞിട്ട് ഒരു ദിവസം അദ്ദേഹത്തിന്റെ ആശ്രമത്തിൽ കഴിഞ്ഞ് അടുത്തദിവസം അതിരാവിലെ തന്നെ അദ്ദേഹം അവിടെ നിന്നും പുറപ്പെട്ട് തളർന്ന പരിവാരങ്ങളുമായി മനോഹരമായ രാമന്റെ ആശ്രമപ രിസരത്ത് എത്തിച്ചേർന്നു. ഭരതന്റെ സേനയോടുകൂടിയുള്ള

വരവ് മറ്റെന്തിനോ ആണെന്നു കരുതിയിട്ട് കോപം പൂണ്ട അനുജനെ (ലക്ഷ്മണനെ) "ഭരതനിൽ വെറുതെ സംശയം പാടില്ല" എന്നു രാമൻ സമാധാനിപ്പിച്ചു.

31. सैनिकान् यथार्ह विनिवेश्य 'भवता जननीजनान्वितेन पृष्ठतो ममागम्यताम्' इति वसिष्ठमाभाष्य शत्रुघ्नेन सुमन्त्रेण चानुयातो भरतो ज्यायसो भ्रातुर्दर्शनायोत्कण्ठितः पुरो ययौ। 'कृतापराधः कथमुपसर्पेयम्' इति मन्दीबभूव। चिराय दृष्टमार्यमवलोक्य 'शोकतरङ्गिणीं तरेयम्' इति तत्वरे। एवमनियतेन पदविन्यासेन हर्शशोकमयानामन्तराले दोलायमानो बाष्पावरुद्धदृष्टी रामस्य पुरतो दण्डवत् प्रणनाम। 'आर्य" इत्यामन्त्र्य पुरतो वक्तुमपारयन् विरराम च। शत्रुघ्नश्च रुदन् रामस्य चरणौ ववन्दे। रामो/पि तावुभौ सुदृढं परिष्वज्य बाप्पं विससर्ज।।

जननीजनान्वितेन — जननीभिः जनैः च अन्वितः जननीजनान्वितः। तेन।।

मम + आगम्यताम् - ममागम्यताम्।। च +।अनुयातः- चानुयातः।। भ्रातुः + दर्शनाय + उत्कण्ठितः - भ्रातुर्दर्शनायोत्कण्ठितः ।। ययौ - 'യാ' ധാതുവിന്റെ (യാ പ്രാപണേ-അദാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ. - ययौ ययतुः ययुः।। कृतापराधः - कृतः अपराधः येन सः।। उपसर्पेयम् - ഉപ + 'സൃപ്ല' ധാതുവിന്റെ (സൃപ്ല ഗതൗ -ഭ്വാദി) വിധിലിങ് പര.പ്ര.പു.ഏ. - उपसर्पेयम् उपसर्पेव उपसर्पेम ।। बभूव — ഖണ്ഡിക-5. तरङ्गिणीम् — तरङ्गाः सन्ति अस्याम् इति तरङ्गिणी। शोकस्य तरङ्गिणी शोकतरङ्गिणी। ताम्।। तरेयम् - 'തൃ' ധാതുവിന്റെ (തൃ പ്ലവനതരണയോഃ- ഭ്വാദി) വിധി ലിങ് പര.പ്ര.പു.ഏ. - तरेयम् तरेव तरेम।। तत्वरे- ഖണ്ഡിക-24. पदविन्यासेन- पादयोः विन्यासः पादविन्यासः। तेन।। दोलायमानः- दोलायते इति दोलायमानः।। बाष्पावरुद्धदृष्टिः + रामस्य - बाष्पावरुद्धदृष्टी रामस्य।। बाष्पावरुद्धदृष्टिः

- बाष्पैः अवरुद्धे दृष्टी यस्य सः बाष्पावरुद्धदृष्टिः।। इति + आमन्त्र्य- इत्यामन्त्र्य।। विरराम — ഖണ്ഡിക-10. शत्रुघ्नः + च - शत्रुघ्नश्च ।। रुदन् - रुदतीति रुदन्।। ववन्दे - 'വദി' ധാതുവിന്റെ (വദി അഭിവാദനസ്തുത്യോഃ- ഭാദി) ലിട് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ. - ववन्दे ववन्दाते ववन्दिरे। रामः + अपि - रामोऽपि।। तौ + उभौ - तावुभौ।। उभ- സംഖ്യാവാചകമായ ഉഭ ശബ്ദത്തിന് ദ്വിവചനരൂപങ്ങളേയുള്ളൂ. उभौ उभौ उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभाभ्याम् उभयोः उभयोः।। परिष्वज्य - പരി + 'ഷ്വൻജ' ധാതുവിന്റെ (ഷ്വൻജ പരിഷ്വംഗേ- ഭാദി) ല്യബന്തം അവ്യയം. विससर्ज — ഖണ്ഡിക-12.

സേനാംഗങ്ങളെ യോഗ്യതയനുസരിച്ചു നിർത്തിയിട്ട്, "ഭവാൻ അമ്മമാരോടും ജനങ്ങളോടും കൂടി എന്റെ പിന്നാലെ വന്നാലും" എന്ന് വസിഷ്ഠനോടു പറഞ്ഞിട്ട് ശത്രുഘ്നനാലും സുമന്ത്രരാലും പിൻതുടരപ്പെടുന്നവനായ ഭരതൻ മൂത്തസഹോദരനെ കാണുന്നതിന് ആകാംക്ഷയുള്ളവനായി മുന്നേ പോയി. "തെറ്റുചെയ്തവർ എങ്ങനെ അടുത്തു ചെല്ലും" എന്നിങ്ങനെ പതുക്കെയായി, കണ്ടിട്ട് വളരെക്കാലമായ ജ്യേഷ്ഠനെ കണ്ടിട്ട് "ദുഃഖസാഗരത്തെ ഞാൻ തരണം ചെയ്യും" എന്നിങ്ങനെ വേഗത്തിലായി. ഇപ്രകാരം ക്രമമല്ലാത്ത കാല്വയ്പോടുകൂടി സന്തോഷസന്താപങ്ങൾക്കിടയിൽപ്പെട്ട് ചഞ്ചലചിത്തനും കണ്ണുനീരിനാൽ കാഴ്ചതടയപ്പെട്ടവനുമായി രാമന്റെ മുന്നിൽ ദണ്ഡനമസ്കാരം ചെയ്തു. "ജ്യേഷ്ഠാ" എന്നു വിളിച്ചിട്ട് ശേഷം പറയുവാൻ കഴിയാതെ നിർത്തുകയും ചെയ്തു. ശത്രുഘ്നനും കരഞ്ഞുകൊണ്ട് രാമന്റെ കാല്ക്കൽ നമസ്കരിച്ചു. രാമനാകട്ടെ ആ രണ്ടു പേരേയും മുറുകെ പുണർന്ന് കണ്ണുനീർ വാർത്തു.

32. जटिलं चीरवसनं विवर्णवदनं कृशमभिज्ञातुमशक्यं भ्रातरं भरतं रामोऽङ्कमारोप्य सप्रेमादरं बभाषे-' वत्स, चिराय दिष्ट्या त्वां पश्यामि। कच्चित्तातः कुशली वर्तते? न हि जीवतस्तस्य त्वं वनमागन्तुमर्हसि। कच्चिते प्राप्तराज्यस्य सर्वतः प्रतिष्ठा जाता? अपि

कुशली भगवान् वसिष्ठः? अपि कुशलं मातृणाम्ः - इति। एवं क्रमशः सर्वेषां कुशलमन्वयुङ्क्त।।

जटिलम् — जटाः सन्त्यस्येति जटिलः। तम्।। चीरवसनम् — चीरं वसनं यस्य सः चीरवसनः। तम्।। विवर्णवदनम् — विवर्ण वदनं यस्य तम्।। रामः + अङ्कम् + आरोप्य - रामोऽङ्कमारोप्य ।। सप्रेमादरम्- प्रेम च आदरः च प्रेमादरौ। प्रेमादराभ्यां सह वर्त्ते इति सप्रेमादरः। तम्।। बभाषे- ഖണ്ഡിക-9. दिष्टया - ഭാഗ്യം കൊണ്ട്. पश्यामि - ഖണ്ഡിക-25. कच्चित् + तातः - कच्चित्तातः।। जीवतः + तस्य — जीवतस्तस्य।। वनम् + आगन्तुम् + अर्हसि- वनमागन्तुमर्हसि।। अर्हसि - ഖണ്ഡിക-9. कच्चित् + ते — कच्चित्ते।। प्राप्तराज्यस्य — प्राप्तं राज्यं यस्य सः प्राप्तराज्यः। तस्य।। मातृणाम् - ഋകാരാന്ത സ്ത്രീലിംഗം മാതൃ ശബ്ദം ഷ.ബ.വ. मातुः मात्रोः मातृणाम् ।। अन्वयुङ्क्त - ഖണ്ഡിക -29.

ജടയും മരവുരിയും ധരിച്ച് വിളറിയ മുഖത്തോടും മെലിഞ്ഞ ശരീരത്തോടും കൂടി തിരിച്ചറിയാൻ കഴിയാത്തമട്ടി ലായ സഹോദരനായ ഭരതനെ രാമൻ മടിയിലിരുത്തി സ്നേഹാദരങ്ങളോടെ പറഞ്ഞു- "കുഞ്ഞേ, വളരെക്കാല ത്തിനു ശേഷമാണ് ഭാഗ്യം കൊണ്ട് നിന്നെ ഞാൻ കാണുന്ന ത്. അച്ഛൻ സുഖമായിരിക്കുന്നുവോ? അദ്ദേഹം ജീവിച്ചിരി ക്കുമ്പോൾ നീ വനത്തിൽ വരുന്നതു ശരിയല്ല. രാജ്യം ലഭിച്ച നിനക്ക് എല്ലായിടത്തും ഉറപ്പു വന്നല്ലോ? ഭഗവാൻ വസി ഷ്ഠനു സുഖമല്ലേ? അമ്മമാർക്കും സുഖമല്ലേ?-'' എന്നിങ്ങനെ ഓരോരുത്തരെയായി എല്ലാവരുടെയും കുശലം അന്വേഷിച്ചു.

33. भरतस्तु नितान्तं दीनात्मा 'ससीतालक्ष्मणे भवति निष्क्रान्ते शोकाभिभूतस्तातो दिवं यात, इति बाष्पगद्गदया गिरा तं जगाद। पितुः पञ्चताप्राप्तिं निशम्य सत्त्वसागरोऽपि रामो गतचेतनः पपात। ततः सुमन्त्रेण भ्रातृभिश्च रामाश्वासितस्तातस्य तांस्तान् गुणाननुस्मृत्य पुनः पुनर्विलपन्मन्दाकिनीमवगाह्य विधिना निवापाञ्जलिं दत्वा

बदरीमिश्रेणेङ्गुदपिण्याकेन पिण्डानर्पयामास। तेषां भ्रातृणां विलापमाकर्ण्य सङ्गताः पौरजनाः शोकेनाभिभूताः अभूवन् ; तादृशं भ्रातृस्नेहमुपलक्ष्य विस्मयममजन्त च।।

भरतः + तु - भरतस्तु।। दीनात्मा- दीनः आत्मा यस्य सः।। ससीतालक्ष्मणे भवति निष्क्रान्ते — സതി സപ്തമി പ്രയോഗം. शोकाभिभूतः + तातः - शोकाभिभूतस्तात।। शोकेन अभिभूतः शोकाभिभूतः। बाष्पगद्गदया - बाष्पेण गद्गदा बाफ्पगद्गदा। तया।। जगाद- 'ഗദ' ധാതുവിന്റെ (ഗദ വ്യക്തായാം വാചി- ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- जगाद जगदतुः जगदुः ।। निशम्य - നി + 'ശ്രു' ധാതുവിന്റെ ല്യബന്തം അവ്യ യം. सत्त्वसागरः + अपि - सत्त्वसागरोऽपि।। सत्त्वस्य सागरः सत्त्वसागरः।। गतचेतनः - गता चेतना यस्य सः।। पपात — ഖണ്ഡിക -12. भ्रातृभिः + च - भ्रातृभिश्च।। रामाश्वासितः + तातस्य - रामाश्वासितस्तातस्य।। तान् + तान् - तांस्तान्।। पुनः + पुनः + विलपन् — पुनःपुनर्विलपन्।। अवगाह्य — 'ഗാഹൂ' ധാതുവിന്റെ (ഗാഹൂ വിലോഡനേ-ഭ്വാദി) ല്യബന്തം അവ്യയം. निवापाञ्जलिम् - निवापसहितः उञ्जलिः निवापाञ्जलिः। तम्।। बदरीमिश्रेण + ऐङ्गुदपिण्याकेन - बदरीमिश्रेणैङ्गुदपिण्याकेन।। पौरजनाः - पुरे भवाः जनाः।। अभूवन् - अभूत् अभूताम् अभूवन्।। अभजन्त — ഉദയപദി യായ 'ഭജ്' ധാതുവിന്റെ ('ഭജ' സേവായാം- ഭ്വാദി) ലങ് ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- अभजत अभजेताम् अभजन्त।।

ഭരതനാകട്ടെ അങ്ങേയറ്റം ദുഃഖിതനായി, "സീതാല ക്ഷ്മണന്മാരോടൊപ്പം അങ്ങുപോകും സമയത്തിങ്കൽ ദുഃഖ ത്തിനടിമപ്പെട്ട് അച്ഛൻ സ്വർഗം പൂകി'' എന്ന് കണ്ണുനീർകൊണ്ട് ഇടറിയ വാക്കുകളാൽ അദ്ദേഹത്തോടു പറ ഞ്ഞു. അച്ഛന്റെ വേർപാടിനെ കേട്ടിട്ട് സത്ത്വഗുണത്തിനിരിപ്പി ടമായിരുന്നിട്ടും രാമൻ ബോധംകെട്ടു വീണു. അനന്തരം സുമന്ത്രരാലും സഹോദരന്മാരാലും സമാശ്വസിപ്പിക്കപ്പെട്ടിട്ട് അച്ഛന്റെ ഓരോരോ ഗുണങ്ങളെ ഓർത്ത് വീണ്ടും വീണ്ടും

കരയുന്നവനായിട്ട് മന്ദാകിനിയിൽ മുങ്ങിക്കുളിച്ച് വിധി പോലെ അച്ഛന് കൈക്കുമ്പിളിൽ തർപണജലം നല്കിയിട്ട് ലന്തക്കുരു ഓടലെണ്ണ ചേർത്തു കുഴച്ച ഉരുളകൾ (പിണ്ഡങ്ങൾ) അർപ്പിച്ചു. ആ സഹോദരന്മാരുടെ കരച്ചിൽ കേട്ടു വന്നവരായ നഗരവാസികൾ (ഭരതനോടൊപ്പം വന്നവർ) ദുഃഖിതരായിത്തീർന്നു. അത്തരത്തിലുള്ള സഹോദര സ്നേഹം കണ്ടിട്ട് അത്ഭുതപ്പെടുകയും ചെയ്തു.

34. तवदेव राजपत्न्यो वसिष्ठेनानीता रामसविधमुपजग्मुः। रामो वसिष्ठस्य जननीनां च पादौ जगृहे। अवर्णनीयेन चेतोविकारेणाक्षिप्यमाणाः सर्वे ते कामप्यननु-भूतपूर्वामवस्थामनुबभृबु।।।

तावत् + एव - तवदेव ।। राजपत्न्यः - राज्ञः पत्न्यः राजपत्न्यः।। उपजग्मुः - ഉപ + 'ഗമ്' ധാതുവിന്റെ (ഗമ്ല്യ ഗതൗ-ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ബ.- उपजगाम उपजग्मतुः उपजग्मुः।। जगृहे - ഖണ്ഡിക-3. आक्षिप्यमाणाः - आक्षिप्यन्ते इति आक्षिप्यमाणाः।। कामपि + अनुभूतपूर्वाम् + अवस्थाम् + अनुबभूवुः - कामप्यननु-भूतपूर्वामवस्थामनुबभृबु।। अनुबभूवुः - അനു + 'ഭൂ' ധാതുവിന്റെ (ഭൂ സത്തായാം -ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ബ.- अनुबभूव अनुबभूवतुः अनुबभूवुः ।।

അപ്പോഴേയ്ക്കും വസിഷ്ഠനാൽ നയിക്കപ്പെട്ടവരായ രാജപത്നിമാർ രാമന്റെ അടുത്തു വന്നു. രാമൻ വസിഷ്ഠന്റെയും അമ്മമാരുടെയും കാല്ക്കൽ നമസ്കരിച്ചു. വർണിക്കുവാനാകാത്ത ഏതോ ഹൃദയവികാരത്തിനടിമപ്പെട്ട് അവരെല്ലാം മുൻപ് അനുഭവിച്ചിട്ടില്ലാത്ത ഏതോ ഒരു അവസ്ഥ അനുഭവിച്ചു.

35. अथापरेद्युः पौरेषु पुरोधसि सचिवेषु च यथार्हमुपविष्टेषु विनयावनतो भरतो रामं विज्ञापयामास-'आर्य, यदहं विवक्षामि तद्वक्तुं न मे प्रगल्भता/म्ति। किंतु सहजप्रणयगरिम्णा किमपि वक्तुं घृष्णोमि। ताते यशश्शेषतां गते अशेषा वसुमती त्वामेव वोढारमिच्छति। नह्यग्रजे ध्रियमाणे रघूणां राजलक्ष्मीः कनीयांसं प्राप्तुमर्हति। चपलाया मज्जनन्या निर्बन्धेन कृत्यमूढतां नीतस्तोतो राज्यं मह्यं प्रत्यजानीत। तथापि मम

कथमुदेतु मतिविप्लवः? लोकप्रदीपे भूपे कालेन कवलिते सवाः प्रजाः सूर्यस्येव तवोदयं प्रतीक्षन्ते। यदि वा राज्यमार्येण त्यक्तं तदाऽपि दासेन मया पुनः समर्पितमार्यः स्वीकर्तुमर्हति। तत्प्रसीदत्वार्यः। अनाथं राष्टमार्येणैव सनाथीकरणीयम्'- इति।।

अथ + अपरेद्यु - अथापरेद्युः ।। सचिवेषु च यथार्हमुपविष्टेषु — സതി സപ്തമി പ്രയോഗം. यथार्हमुपविष्टेषु - अर्हम् अनतिक्रम्य यथार्हम्। यथार्हम् उपविष्टाः यथार्हमुपविष्टाः। तेषु।। विनयावनतः -विनयेन अवनतः विनयावनतः।। विज्ञापयामास- ഖണ്ഡിക-21. यत् + अहम् — यदहम्।। विवक्षामि - वक्तुम् इच्छामि।। यत् + वक्तुम्- यद्वक्तुम्।। प्रगल्भता + अस्ति - प्रगल्भताऽस्ति।। सहजप्रणयगरिम्णा — प्रणयस्य गरिमा प्रणयगरिमा। सहजा प्रणयगरिमा सहजप्रणयगरिमा। तेन।। गरिमा गरिमाणौ गरिमाणः।। धृष्णोमि- 'ധൃഷ്' ധാതുവിന്റെ (ഞിധൃഷാ പ്രാഗ ല്ഭ്യേ-സ്വാദി) ലട് പര.ഉ.പു.ഏ.- धृष्णोमि धृष्णुवः धृष्णुमः यशश्शेषताम्- शेषस्य भावः शेषता। यशसः शेषता यशश्शेषता। ताम्।। वोढारम् + इच्छति- वोढारमिच्छति।। इच्छति- ഖണ്ഡിക-9. न + हि +अग्रजे - नह्यग्रजे ।। अग्रजे ध्रियमाणे — സതി സപ്തമി പ്രയോഗം. राजलक्ष्मीः - राजस्य लक्ष्मीः।। प्राप्तुम् + अर्हति - प्राप्तुमर्हति।। अर्हति - 'അർഹ്' ധാതുവിന്റെ ലട് പര.പ്ര.പു.ഏ. - अर्हति अर्हतः अर्हन्ति।। मज्जनन्याः - मम जननी मज्जननी। तस्याः।। कृत्यमूढताम्- मूढस्य भावः मूढता। कृत्ये मूढता कृत्यमूढता। ताम्।। नीतः + तातः - नीतस्तातः।। प्रति + अजानीत- प्रत्यजानीत।। प्रत्यजानीत- പ്രതി + ജ്ഞാ ധാതുവിന്റെ (ജ്ഞാ അവബോധനേ- ക്ര്യാദി) ലങ് പര.പ്ര.പു.ഏ.- प्रत्यजानीत प्रत्यजानताम् प्रत्यजानन्त।। तथा + अपि - तथापि ।। लोकप्रदीपे भूपे कालेन कबलिते - സതി സപ്തമി പ്രയോഗം. सूर्यस्य + इव - सूर्यस्येव।। तव + उदयम् - तवोदयम्।। प्रतीक्षन्ते — പ്ര + 'ഈക്ഷ' ധാതുവിന്റെ (ഈക്ഷ ദർശനേ- ഭ്വാദി) प्रतीक्षते प्रतीक्षेते प्रतीक्षन्ते ।। तदा + अपि - तदाऽपि।। तस्मात् + प्रसीदतु

— तस्मात्प्रसीदतु।। प्रसीदतु + आर्य - प्रसीदत्वार्यः।। प्रसीदतु - 'സദ്' ധാതുവിന്റെ (ഷദ്ല് വിശരണ ഗത്യവസാദനേഷു- ഭാദി) ലോട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- प्रसीदतु- प्रसीदतात् प्रसीदताम् प्रसीदन्तु।।

अनाथम् — न विद्यते नाथः यस्य सः अनाथः।। राष्ट्रम् + आर्येण + एव - राष्टमार्येणैव ।। सनाथीकरणीयन्- कर्तुं योग्यं करणीयम्। न विद्यते नाथः यस्य सः अनाथः। अनाथं सनाथं संपद्यामानं करणीयम्।।

അനന്തരം അടുത്ത ദിവസം നഗരവാസികളും പുരോഹിതനും മന്ത്രിമാരും അവരവർക്കുള്ള ഇരിപ്പിടങ്ങളിൽ ഇരുന്നപ്പോൾ വിനയത്താൽ കുനിഞ്ഞ് ഭരതൻ രാമനോടറിയിച്ചു- ''ജ്യേഷ്ഠാ, ഞാൻ പറയുവാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നതു പറയുന്നതിന് എനിക്കു ധൈര്യം പോരാ. എന്നാൽ ജന്മനാ ഉള്ള സ്നേഹാധിക്യത്താൽ ചിലതു പറയുവാൻ ധൈര്യപ്പെടുകയാണ്. അച്ഛൻ യശസ്സു ശേഷിപ്പിച്ചു പോകും സമയത്തിങ്കൽ ഭൂമി മുഴുവനും അങ്ങയെത്തന്നെ രാജ്യഭാരം വഹിക്കുന്നവനാക്കുവാൻ ആഗ്രഹിക്കുന്നു. ജ്യേഷ്ഠൻ ജീവിച്ചിരിക്കെ രഘുവംശരാജാക്കന്മാരുടെ രാജലക്ഷ്മി ഇളയവനെ പ്രാപിക്കാറില്ലല്ലോ. ചപലമായ എന്റെ അമ്മയുടെ നിർബന്ധത്തിനു വഴങ്ങി കൃത്യത്തിലെ പിഴയാൽ നയിക്കപ്പെട്ട് അച്ഛൻ രാജ്യം എനിക്കായി പ്രതിജ്ഞചെയ്തു. അങ്ങനെയാണെങ്കിലും ബുദ്ധിമോശം എനിക്ക് എങ്ങനെ ഉണ്ടാകാനാണ്. ലോകത്തിനു വിളക്കായ രാജാവ് കാലത്താൽ കബളിപ്പിക്കപ്പെടും സമയത്തിങ്കൽ എല്ലാ പ്രജകളും സൂര്യന്റെ എന്ന പോലെ അങ്ങയുടെ ഉദയം കാത്തിരിക്കുന്നു. ജ്യേഷ്ഠനാൽ ഉപേക്ഷിക്കപ്പെട്ടുവെങ്കിലും ദാസനായ എന്നാൽ വീണ്ടും സമർപ്പിക്കപ്പെട്ട രാജ്യം ജ്യേഷ്ഠൻ സ്വീകരിക്കുമാറാകണം. അതുകൊണ്ട് ജ്യേഷ്ഠൻ പ്രസാദിച്ചാലും, നാഥനില്ലാതായിത്തീർന്ന രാഷ്ട്രം ജ്യേഷ്ഠനാൽത്തന്നെ നാഥനുള്ളതാക്കപ്പെട്ടാലും-'' എന്ന്.

36. रामस्तमाश्वासयन्ना बभाषे — 'वत्स! सर्वे भावा अभावावसानाः। राज्यं विभूतयः प्रीतयः प्रियसङ्गमाश्चावश्यं क्षयमेष्यन्ति। स्वीयैः सुचरितैः स्वर्गं गतो धर्मात्मा जनकः सर्वथा नानुशोचनीयः। यथा तातेन सोढ्वा/पिशोकपरम्परां धर्मो/नुपालितस्तथा तन्नियुक्तेन त्वया मया च

तस्य शासने वर्तितव्यम्। अतो निस्संशयं सह शत्रुंघ्नेन याह्यायोध्याम्, प्रकृतीश्चोपरञ्जय, मातरं मा च गर्हय'- इति।

रामः + तम् + आश्वासयन् + आबभाषे - रामस्तमाश्वासयन्नाबभाषे ।। आश्वासयती इति आश्वासयन्।। आबभाषे — വണ്ഡിക-25. अभावावसानाः - अभाव एव अवसाने येषां ते अभाववसानाः।। विभूतिः विभूतिः विभूतयः।। प्रियसङ्गमाः च अवश्यम्- प्रियसङ्गमाश्चावश्यम्।। प्रियसङ्गमाः - प्रियैः सह सङ्गमः प्रियसङ्गमाः । ते ।। एष्यन्ति- 'ഏഷ്യ' ധാതുവിന്റെ (ഏഷ്യ ഗതൗ-ഭ്വാദി) ലട് പര.പ്ര.പു. ഏ.- एष्यति एष्यतः एष्यन्ति।। स्वीयैः स्वस्य इमानि स्वीयानि। तैः।। सुचरितैः - सुष्ठु चरितं सुचरितम्। तैः।। अनुशोचनीयः - अनुशोचितुं योग्यः अनुशोचनीयः।। सोढ्वा अपि- सोढ्वाऽपि।। शोकपरम्पराम्- शोकानां परम्परा शोकपरम्परा। ताम् ।। धर्मः अनुपालितः तथा- धर्मोऽनुपालितस्तथा।। तत् नियुक्तेन- तन्नियुक्तेन।। वर्तितुं योग्यं वर्त्तितव्यम्।। निस्संशयम्- निर्गतः संशयः यस्मात् तत्तथा।। शत्रुंघ्नेन सह- സഹ ശബ്ദത്തിന്റെ യോഗത്തിൽ തൃതീയാ വിഭക്തി. याहि अयोध्याम् - याह्यायोध्याम्।। याहि- 'യാ' ധാതുവിന്റെ (യാ പ്രപണേ - അദാദി) ലോട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- यातु-यातात् याताम् यान्तु। याहि-यातात् यातम् यात। यानि याव याम।। प्रकृतीः च उपरञ्जय- प्रकृतीश्चोपरञ्जय।। प्रकृतीः - ഇ.സ്ത്രീ.ദ്വി.ബ.-പ്രഥമാവിഭക്തി - प्रकृतिः प्रकृतीः प्रकृतयः। ദ്വിതീയ വിഭക്തി- प्रकृतिम् प्रकृती प्रकृतीः ।। उपरञ्जय- ഉപ + 'രഞ്ജ' ധാതുവിന്റെ (രഞ്ജ രാഗേ-ഭ്വാദി) ലോട് പര. പ്ര.പു.ഏ.- उपरञ्जय- उपरञ्जयतात् उपरञ्जयतम् उपरञ्जयत।। मा गर्हय - നിന്ദിക്കരുത്. गर्हय- ഉഭയപദിയായ 'ഗർഹ്' ധാതുവിന്റെ (ഗർഹ വിനിന്ദനേ- ചുരാദി) ലോട് പര.മ.പു.ഏ.- गर्हय- गर्हयतात् गर्हयतम् गर्हयत।।

രാമൻ അവനെ ആശ്വസിപ്പിക്കുന്നവനായിപ്പറഞ്ഞു- "കുഞ്ഞേ, ഉണ്ടായതെല്ലാം ഇല്ലായ്മയിൽ ഒടുങ്ങുന്നു. രാജ്യവും, ഐശ്വര്യങ്ങളും, ഇഷ്ടങ്ങളും, ഇഷ്ടപ്പെട്ടവരുമാ

യുള്ള കൂടിച്ചേരലും നിശ്ചയമായും ഇല്ലാതെയാകും. സ്വന്തം സച്ചരിതങ്ങളോടുകൂടി സ്വർഗം പൂകിയ ധർമാത്മാവായ അച്ഛൻ ഒരുവിധത്തിലും അനുശോചിക്കുവാൻ അർഹനല്ല. എപ്രകാരമാണോ അച്ഛനാൽ ദുഃഖങ്ങൾ സഹിക്കപ്പെട്ട് ധർമം പാലിക്കപ്പെട്ടത് അതുപോലെ അദ്ദേഹത്താൽ നിയോഗിക്കപ്പെട്ട നിന്നാലും എന്നാലും അദ്ദേഹത്തിന്റെ ശാസനയിൽ വർത്തിക്കപ്പെടണം. അതുകൊണ്ട് സംശയമില്ലാതെ ശത്രുഘ്നനോടു കൂടി അയോധ്യയിലേക്കു പോവുക. പ്രജകളെ സന്തോഷിക്കുകയും ചെയ്യുക, അമ്മയെ നിന്ദിക്കുകയുമരുത്" എന്ന്.

37. बहुशः प्रवर्तिताभिरपि प्रार्थनाभिर्भरतो रामं वनवासप्रतिज्ञायाः किञ्चिदपि च्यावयितुं न शशाक। 'लक्ष्मीरपि चन्द्रादपेयात्, हिमवान् वा हिमं त्यजेत्, सागरो वेलमप्यतीयात्, न पुनरहं पितुः सन्निधौ कृतां प्रतिज्ञां त्यजेयम्' इति रामो दृढमाचख्यौ। तदा वसिष्ठः प्रजानां योगक्षेमकाङ्क्ष्या कमप्युपायं निर्ममौ। 'भरत, भ्रातुः पादुके गृहीत्वा तदनुमतो राज्यं पालय' इति स भरतमुपदिदेश। रामं च 'पादुके भरताय प्रयच्छ' इति प्रार्थयामास।।

प्रवर्त्तिताभिः अपि - प्रवर्त्तिताभिरपि।। प्रार्थनाभिः भरतः प्रार्थनाभिर्भरतः।। वनवासप्रतिज्ञायाः - वनवासाय प्रतिज्ञा वनवासप्रतिज्ञा। तस्याः।। किञ्चित् अपि -किञ्चिदपि।। च्यावयितुम् - മാറ്റം വരുത്തുന്നതിന്. शशाक- ഖണ്ഡിക-14. लक्ष्मीः अपि - लक्ष्मीरपि।। चन्द्रात् अपेयात्- चन्द्रादपेयात्।। अपेयात् — അപ + 'ഇൺ' (ഇൺ ഗതൗ- അദാദി) വിധിലങ് പര.പ്ര.പു.ഏ.- अपेयात् अपेयाताम् अपेयुः।। त्यजेत्- 'ത്യജ്' ധാതുവിന്റെ (ത്യജ ഹാനൗ-ഭ്വാദി) വിധിലങ് പര.പ്ര. പു.ഏ.- त्यजेत् त्यजेताम् त्यजेयुः।। वेलाम् अपि अतीयात्- वेलमप्यतीयात्।। अतीयात् — 'ഇണ്' ധാതുവിന്റെ (ഇണ് ഗതൗ അദാദി) വിധിലങ് പര.പ്ര.പു.ഏ.- अतीयात् अतीयेताम् अतीयेयुः।। पुनर् (:) अहम्- पुनरहम्।। त्यजेयम्- त्यजेयम् त्यजेव त्यजेम।। दृढम्

आचख्यौ - दृढमाचख्यौ। आचख्यौ — ആ + 'ഖ്യാ' ധാതുവിന്റെ (ഖ്യാ പ്രകഥനേ- അദാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- आचख्यौ आचख्यतुः आचख्युः ।। योगक्षेमकाङ्क्ष्या — योगः च क्षेमः च योगक्षेमौ। तयोः काङ्क्षा योगक्षेमकाङ्क्षा। तया।। कमपि उपायम्- कमप्युपायम्।। निर्ममौ - നിർമ്മിച്ചു. निर्ममा - നിര് + 'മാ' (മാ മാനേ- അദാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- निर्ममौ निर्ममतुः निर्ममुः।। तदनुमतः- तस्य अनुमतः।। पालय - 'പാ' ധാതുവിന്റെ (പാ രക്ഷണേ- അദാദി) ലോട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- पालय- पालयतात् पालयतम् पालयत।। उपदिदेश- ഉപ + 'ദിശ്' ധാതുവിന്റെ (ദിശ അതിസർജനേ- തുദാദി) ലിട് പര.പ്ര.പു.ഏ.- उपदिदेश उपदिदिशतुः उपदिदिशुः।। प्रयच्छ — പ്ര + 'ദാ' ധാതുവിന്റെ (ഡുദാഞ്ദാനേ- ജുഹോത്യാദി) ലോട് പര.മ.പു.ഏ.- प्रयच्छ- प्रयच्छतात् प्रयच्छतम् प्रयच्छत।। प्रार्थयामास — ഖണ്ഡിക-22.

പലവട്ടം പ്രാർഥനകൾ നടത്തപ്പെട്ടിട്ടും ഭരതന് രാമനെ കാടുവാഴുന്നതിനുള്ള തീരുമാനത്തിൽ നിന്നും അല്പംപോലും ഇളക്കുവാൻ കഴിഞ്ഞില്ല. "ഐശ്വരം ചന്ദ്രനിൽ നിന്നും പോയേക്കാം, ഹിമവാൻ മഞ്ഞിനെ കളഞ്ഞേക്കാം, സമുദ്രം തീരത്തെയും കവിഞ്ഞേക്കാം എന്നാൽ ഞാനാകട്ടെ പിതാവിന്റെ മുന്നിൽ ചെയ്തതായ പ്രതിജ്ഞയെ ഉപേക്ഷിക്കുകയില്ല" എന്ന് രാമൻ ഉറപ്പിച്ചു പറഞ്ഞു. അപ്പോൾ വസിഷ്ഠൻ പ്രജകളുടെ യോഗവും ക്ഷേമവും ആഗ്രഹിച്ചുകൊണ്ട് ഒരു ഉപായം ഉണ്ടാക്കി. "ഭരത, സഹോദരന്റെ രണ്ടു മെതിയടികളും സ്വീകരിച്ചിട്ട് അദ്ദേഹത്തിന്റെ അനുവാദത്തോടുകൂടി രാജ്യം സംരക്ഷിക്കുക" എന്ന് അദ്ദേഹം ഭരതനെ ഉപദേശിച്ചു. "മെതിയടികൾ ഭരതനായിക്കൊണ്ടു നല്കുക" എന്ന് രാമനോടും അപേക്ഷിച്ചു.

38. सत्यसन्धेन राघवेण वितीर्णे पादुके शिरसा गृहीत्वा 'नगराद्बहिः कृतवसतिरनयोरर्पितराज्यतन्त्रः चतुर्दश वत्सरान् मुनिवृत्तिरार्यागमनं

प्रतीक्षिष्ये, अतीते चतुर्दशे वत्सरे यद्यार्य न द्रक्ष्यामि तर्हि हुतवहं प्रवेक्ष्यामि' इति सर्वेषां समक्षं प्रतिज्ञां च कृत्वा सर्वैरनुगतैः सह भरतः साकेतं प्रतिनिववृते। तातेन रामेण च विरहितं साकेतं स्वयं प्रवेष्टुमनिच्छन् मुनीनां संमतं नन्दिग्रामं सानुजः प्रपद्य सिंहासनोपरि रामपादुके विन्यस्य पूजयन् जटावल्कलधरो राज्यं परिपालयन्नवर्तत।।

गृहीत्वा 'ഗ്രഹ' ധാതുവിന്റെ (ഗ്രഹ ഉപാദാനേ- ക്ര്യാദി) ക്ത്വാന്തം അവ്യയം. कृतवसतिः अनयोः अर्पितराज्यतन्त्रः - कृतवसतिरनयोरर्पितराज्यतन्त्रः।। अर्पितराज्यतन्त्रः - अर्पितं राज्यतन्त्रं येन सः।। मुनिवृत्तिरार्यागमनम्।। मुनिवृत्तिः - मुनेः वृत्तिः इव वृत्तिः यस्य सः।। आर्यागमनम् - आर्यस्य आगमनम्।। प्रतीक्षिष्ये - പ്രതി + 'ഈക്ഷ' ധാതുവിന്റെ (ഈക്ഷ ദർശനേ- ഭ്വാദി) ല്യട് ആത്മ.ഉ..പു.ഏ.- प्रतीक्षिष्ये प्रतीक्षिष्यावहे प्रतीक्षिष्यामहे।। यदि आर्यम्- यद्यार्यम्।। द्रक्ष्यामि- 'ദൃശ്' ധാതുവിന്റെ (ദൃശ്ര് പ്രേക്ഷണേ - ഭ്വാദി) ല്യട് പര.ഉ. പു.ഏ.- द्रक्ष्यामि द्रक्ष्यावः द्रक्ष्यामः।। हुतवहम्- हुतं वहति इति हुतवहः। तम्।। प्रवेक्ष्यामि - പ്ര + 'വിശ്' (വിശ പ്രവേശനേ- തുദാദി) ല്യട് പര.ഉ.പു.ഏ.- प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्याव प्रवेक्ष्यामः।। कृत्वा — 'കൃഞ്' ധാതുവിന്റെ ക്ത്വാന്തം അവ്യയം. सर्वै अनुगतैः - सर्वैरनुगतैः।। अनुगतैः सह- സഹ ശബ്ദത്തിന്റെ യോഗത്തിൽ തൃതീയാ വിഭക്തി. निववृते- നി + 'വൃതു' ധാതുവിന്റെ (വൃതു വർത്തനേ- ഭ്വാദി) ലിട്.ആത്മ.പ്ര.പു.ഏ.- निववृते निववृताते निववृतिरे।। अनिच्छन्- न इच्छतीति अनिच्छन्।। सानुजः - अनुजेन सह वर्तते इति सानुजः।। प्रपद्य - പ്ര + 'പദ്' ധാതുവിന്റെ ല്യബന്തം അവ്യയം. सिंहसनस्य उपरि- सिंहासनोपरि।। रामपादुके- रामस्य पादुके।। जटां च वल्कलं च जटावल्कले। ते धरतीति जटावल्कलधरः।। परिपालयन् अवर्त्तत- परिपालयन्नवर्तत।। अवर्तत- ഖണ്ഡിക-1.

സത്യസന്ധനായ രാഘവനാൽ നല്കപ്പെട്ടതായ മെതിയടികൾ ശിരസ്സുകൊണ്ടേറ്റുവാങ്ങിയിട്ട്, "നഗരത്തിനു പുറത്ത് ഒരു വീടുണ്ടാക്കി അവയിൽ അർപ്പിക്കപ്പെട്ട രാജ്യതന്ത്രത്തോ

ടുകൂടിയവനായി പതിന്നാലുകൊല്ലം മുനിയായിക്കഴിഞ്ഞ് ജ്യേഷ്ഠന്റെ വരവും കാത്തിരിക്കും. പതിന്നാലുകൊല്ലം കഴി ഞ്ഞിട്ടും ജ്യേഷ്ഠനെ കണ്ടില്ലാ എങ്കിൽ ഞാൻ തീയിൽ ചാടും'' എന്ന് എല്ലാവരുടെയും കൺമുമ്പിൽ വച്ച് പ്രതി ജ്ഞയും ചെയ്തിട്ട് പിൻതുടരപ്പെടുന്ന എല്ലാവരോടുംകൂടി ഭരതൻ അയോധ്യയിലേക്കു തിരിച്ചുപോയി. അച്ഛനും രാമനും വേർപെട്ട അയോധ്യയിലേക്കു തന്നെത്താൻ കടക്കു വാൻ ആഗ്രഹമില്ലാതെ മുനിമാർക്കു സമ്മതമായ നന്ദിഗ്രാമ ത്തിൽ അനുജനോടുകൂടി ചെന്നിട്ട് സിംഹാസനത്തിൽ രാമന്റെ മെതിയടികളെ വച്ചു പൂജിച്ചുകൊണ്ട് ജടയും വല്ക ലവും ധരിച്ച് രാജ്യം സംരക്ഷിച്ചുകൊണ്ടിരുന്നു.

39. रामोऽपि भरतस्य जननीनां पौराणां च परिचिते बहुशो भुक्तविभवे चित्रकूटे निवासं नातिहृद्यमाकलयन् सह सीतालक्ष्मणाभ्यां वनान्तरं प्रवेष्टुमाचकाङ्क्ष। ततश्चित्रकूटात् प्रस्थाय महर्षेरत्रेराश्रमं प्राप्य तेन सभाजितस्तां शर्वरीं तत्रातिवाह्य तद्दर्शितेनाध्वना दण्डकारण्यं प्रविवेश।।

रामः + अपि - रामोऽपि ।। भुक्तविभवे - भुक्तं विभवं यस्मिन् तस्मिन्।। न + अतिहृद्यम् + आकलयन् - नातिहृद्यमाकलयन् ।। सीतालक्ष्मणाभ्यां सह സഹ ശബ്ദത്തിന്റെ യോഗത്തിൽ തൃതീയ വിഭക്തി. प्रवेष्टुम् - പ്ര + 'വിശ്' ധാതുവിന്റെ തുമുന്നന്തം അവ്യയം. आचकाङ्क्ष - ആങ് + 'കാക്ഷി' (കാക്ഷി കാങ്ക്ഷായാം- ഭ്വാദി) ലിട് പര.പ്ര. പു.ഏ.- आचकाङ्क्ष आचकाङ्क्षतुः आचकाङ्क्षुः।। ततः + चित्रकूटात् - ततश्चित्रकूटात् ।। महर्षेः + अत्रेः + आश्रमम् - महर्षेरत्रेराश्रमम्।। प्राप्य- പ്ര + 'ആപ്' ധാതുവിന്റെ ല്യബന്തം അവ്യയം. सभाजितः + ताम् - सभाजितस्ताम्।। तत्र + अतिवाह्य - तत्रातिवाह्य।। तद्दर्शितेन + अध्वना - तद्दर्शितेनाध्वना।। तद्दर्शितेन — तेन दर्शितः तद्दर्शितः । तेन।। अध्वना- ന. പും.തൃ.ഏ.പ്രഥമാ വിഭക്തി - अध्वा अध्वानौ अध्वानः। ദ്വിതീയാ - अध्वानम् अध्वानौ अध्वनः।। प्रविवेश — ഖണ്ഡിക-11.

രാമനാകട്ടെ ഭരതനും അമ്മമാർക്കും ജനങ്ങൾക്കും പരിചിതവും ധാരാളം വിഭവങ്ങൾ അനുഭവിച്ചതുമായ ചിത്ര കൂടത്തിലെ വാസം അത്ര ശരിയാവില്ലെന്നു കണ്ട് സീതാല

ക്ഷ്മണന്മാരോടുകൂടി കാട്ടിനുള്ളിലേക്കു പോകുവാൻ ആഗ്രഹിച്ചു. തുടർന്ന് ചിത്രകൂടത്തിൽ നിന്നു പുറപ്പെട്ട് അത്രിമഹർഷിയുടെ ആശ്രമത്തിൽ എത്തിച്ചേർന്ന് അദ്ദേഹത്താൽ വേണ്ടപോലെ സത്കരിക്കപ്പെട്ടിട്ട് ആ രാത്രി അവിടെ കഴിഞ്ഞതിനു ശേഷം അദ്ദേഹം കാട്ടിക്കൊടുത്ത വഴിയിലൂടെ ദണ്ഡകാരണ്യത്തിൽ പ്രവേശിച്ചു.

त्यक्तसाकेतवासाय चित्रकूटविहारिणे।
सेव्याय सर्वयमिनां धीरोदाराय मङ्गळम्।।

* * * *

अयोध्याकाण्डः समाप्तः ।।

त्यक्तसाकेतवासाय- साकेते वासः साकेतवासः। त्यक्तः साकेतवासः येन सः व्यक्तसाकेतवासः। तस्मै।। चित्रकूटविहारिणे — चित्रकूटे विहर्तुं शीलम् अस्यास्तीति चिक्रकूटविहारी। तस्मै।। सेव्याय - सेवितुं योग्यः सेव्यः। तस्मै।। धीरोदाराय- धीरः च असौ उदारः च धीरोदारः। तस्मै।।

അയോധ്യാവാസം ഉപേക്ഷിച്ച് ചിത്രകൂടത്തിൽ വിഹരിക്കുന്നവനും എല്ലാ മുനിമാർക്കും സേവിക്കപ്പെടുവാൻ യോഗ്യനും ധീരനും ഉദാരനും ആയ രാമനായിക്കൊണ്ടു മംഗളം.

ബാലരാമായണം അയോധ്യാകാണ്ഡം കഴിഞ്ഞു.

ശുഭം

* * * *

Unit IV

Translation of Simple Sentences

Unknown Sanskrit verses to Regional language or English, English passage to Sanskrit

संस्कृतभाषयाम् अनुवादं लिखत।

(Translate into Sanskrit)

1. आकाशे सूर्यः अशोभत।

   The sun shone in the sky.

2. हिमवतः गंङ्गा प्रवहति।

   The Ganges flows from the Himalaya.

3. नगरः आपणैः शोभते।

   The town looks beautiful with shops.

4. अहं मम ज्येष्ठसहोदरेण साकं आगच्छम्।

   I went along with my elder brother.

5. अतिथिभिः सह उपविशत।

   Please be seated with the guests.

आङ्गलभाषायां प्रादेशिकभाषायां वा अनुवादं कुरुत।

1. छायामन्यस्य कुर्वन्ति ति/ष्ठन्ति स्वयमातपे।
फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव।।

Trees stand in the heat and give shade to others. Their fruits are also for others. Good people likewise, stand all hardships by themselves and bring welfare to otheres. They give to others whatever they have earned.

2. वयमिह परितुष्टा वत्कलैस्त्वं दुकूलं
सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः।
स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टो कोर्थवान् को दरिद्रः।।

A Yogin says to a king : "We are here (in the hermitage) contented with garment, made of barks, while you are with your silken garments. Our contentment is the same. There is no difference whatever. He who has abundant desire, is poor. When there is contentment in the mind, who is rich and who is poor?

3. आचार्यात् पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया।
पादं सब्रह्मचारिभ्यो पादं कालक्रमेण च।।

A pupil learns only a quarter from his teacher, gets another quater from his own intelligence, recieves yet anothere quarter from his classmates and gets the other quarter in course of time.

4. सदयं हृदयं यस्य भाषितं सत्यभूषितम्।
कायः परहिते यस्य कलिस्तस्य करोति किम्।।

What (harm) can Kalipurusa do to him whose heart is full of kidness, whose speech is adorned with truth and whose body is for the goodness of others.

5. न कश्चिदपि जानाति किं कस्य श्वो भविष्यति।
अतः श्वःकरणीयानि कार्याण्यध्यैव बुद्धिमान्।।

No-body knows what will happen and to whom tomorrow. Hence the wise person should do to-day itself whatever he could do tomorrow.

6. अध्यमेनैव सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः।।

It is through industry alone that efforts succeed, but not through wishes. Animals themselves do not all enter into the mouth of a sleeping lion.

7. रत्नैमहार्हैर्तुतुषुर्न देवाः न भेजिरे भीमविषेण भीतिं।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं न निश्चितार्थात् विरमन्ति धीराः।।

While churning the ocean for nectar, Gods were not pleased with gems secured from the ocean. Nor did they entertain fear when they secured the terrible poison. They churned the ocean until they got nectar. Thus persons with determination do not serve form their goal.

8. पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं च गूह्यति गुणान् प्रकटीकरोति।
आपदगतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रददन्ति सन्तः।।

Prevents from doing sin, prompts for good deed, conceals the secret; reveals the merits, does not leave in distress; renders help in crisis- these, the wise says, as the characteristics of a good friend.

9. स्वभावं न जहत्येव साधूरापदगतोपि सन्।
कर्परः पावकस्पष्टः सौरभं लभतेतराम्।।

A good person never gives up his nature even when he is caught in a calamity. Comphor caught with fire emits more fragrance.

10. अयं निजःपरो वेति गणना लघुचेतसां।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्।।

Narrow minded people think like "this is mine and this is others". But this world itself is their family for broadminded peoplel.

11. अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्।।

Out of the eighteen Puranas, two sentences of Vyasa should be remembered; helping others is merit and hurting others is demerit.

12. मनस्यन्त् वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यत् दुरात्मनाम्।।
मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम्।।

Evil people will think one thing, say the other thing and do another thing. (Their thoughts, words and actions do not match). Good people will say whatever they think and do whatever they say.

13. सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्
न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्
प्रियं च नानृतं ब्रूयात्
एष धर्मः सनातनः।।

Tell the truth; tell nice thing; eventhough it is true, don't tell things which will hurt others. Don't tell lie eventhough it is nice to hear. This is the principle of Sanatanadharma.

14. जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः।
स हेतु सर्वविध्यानां धर्मस्य च धनस्य च।।

With each drop of water the pot gradully gets filled, similarly knowledge, merit and wealth get filled. Similarly knowledge, merit and wealth are acquired. No knowledge is inferior or less. No meritorious deed is futile and no pie goes a waste.

15. आरम्भतेल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्राःभवन्ति च।
महारम्भाः कृतधियः तिष्टन्ति च निराकलाः।।

The ignorant start only pretty works and become agitated. The wise start great deeds with discretion and never get agitated.

TRANSLATE IN TO SANSKRIT

1. Clever Crow

A crow is very thirsty. It roams about for water. It is summer. There is no water anywhere. The crow goes long distance with difficulty. There it saw a pot. The crow feels very happy. But there is only a little water in the pot! How do I drink water?" thus the crow thinks. It makes a plan. It brings small stones and fills the pot. The water rises up. The crow drinks water happily. Afterwards it goes.

चतुरः काकः

एकः काकः अस्ति। सः बहु तुषितः। सः जलार्थं भ्रमति। तदा ग्रीष्मकालः कुत्रापि जलं नास्ति। काकः कष्टेन बहुदूरं गच्छ। तत्र सः एकं घटं पश्य। काकस्य अतीव सन्तोषः भवति। किन्तु घटे स्वल्पमेव जलं अस्ति। जलं कथं पिबामि इति काकः चिन्तयति। सः एकं उपायं करो। शिलाखण्डान् घटे पूरयति, जलं उपरि आगच्छति। काकः सन्तोषेण जलं पिबति। ततः गच्छति च।

2. The Value of Learning

There is a city. There lived two friends, Rama and Soma. Rama aspires for leaning. Soma aspires for money. Once both the friends went to a foreign country. Rama learnt the lore there. Soma made a lot of money. Many years passed. Both the friends came to their city. On the way thieves came. They stole Soma's money. Then both the friends came to the city.

There was a king in the city. He invited the learned Rama. 'I want you to be minister in my court'. So said the king. Rama became the minister. Soma was illiterate. He became the servant of Rama for livelihood.

विध्यायाः महत्वम्।

एक नगरं आसीत्। तत्र रामःसोमः इति मित्रद्वयं अवसत। रामः विध्यां इच्छति। सोमःधनम् इच्छति। एकदा मित्रद्वयं विदेशं अगच्छत्। रामः तत्र विध्यां अपठत्। सोमः धनसंग्रहं अकरोत। अनेकानि वर्षाणि अगच्छत्। मित्रद्वयमपि स्वनगरं आगच्छत्। मार्गे चोराः आगच्छत्। सोमस्य धनं अहरन्। ततः मित्रद्वय नगरं आगच्छत्।

नगरे राजा आसीत्। सः विध्यावन्तं रामम् आह्वयत। त्वं मन्त्रिस्थाने तिष्ठ इति अकथयत्। रामःमन्त्रि अभवत्। सोमःविध्याविहीनः। सः जीवनार्थं रामस्य सेवकः अभवत्।

3. Clever Old man

There was an old man. He became hungry. Near by there was a mango tree. The old man went to it. He saw mango fruits on the tree. He thought- "I am old. I have no strength in my body. The tree is tall. How can I climb up? How can I get fruits? There were monkeys on the tree. The old man thought of a plan. Picking up a few stones he threw them at the monkeys. The monkeys became angry. They threw fruits. The old man took the fruits and ate them happily.

कुशलः वृद्धः।

एकः वृद्धः आसीत्। सः क्षुधितः आसीत्। समीपे एकः आम्रवृक्षः आसीत्। वृद्धः आम्रवृक्षस्य समीपं अगच्छत्। वृक्षे अनेकानि फलानि अपश्यत्। सः अचिन्तयत्- "अहं वृद्धः। मम शरीरे शक्तिः नास्ति। वृक्षः उन्नतः अस्ति/कथं उपरि गच्छामि? कथं फलानि प्राप्नोमि"? इति। वृक्षस्य उपरि वानराःआसन्। वृद्धः एकं उपायं अकरोत्। सः पाषाणखण्डानि स्वीकृत्य अक्षिपत्। वानराः कुपिताः अभवन्। ते फलानि आक्षिपन्। वृद्धः फलानि स्वीकृत्य सन्तोषेण अखादत।

4. A Stupid Jackal

Once Jackal wanders in search of food. In one place it sees vine creeper. It is full of grape fruits. The fruits are ripe. The Jackal think 'grape fruits are my food today'. It jumps high to obtain the grapes. But the grapes are not obtained. It jumps again again. Even then the fruits are not obtained. The jackal becomes angry. It blames the fruits. 'The grapes are sour' says the jackal. Afterwards, returns to its place.

मूढःजम्बूकः।

एकः मूढः जम्बूकः अस्ति। सः एकदा आहारार्थं वने भ्रमति। एकत्र सः द्राक्षालतां पश्यति। लतायां अनेकानि द्राक्षाफलानि सन्ति। तानि पक्वानि। जम्बूकः अद्य मम द्राक्षाफलानां भोजनम् इति चिन्तयति। द्राक्षां लब्धुं उपरि उत्पतति। किन्तु द्राक्षाफलानि न प्राप्नोति। जम्बूकः कुपितः भवति। सः तानि द्राक्षाफलानि दूषयति। "द्राक्षाफलानि आम्लानि" इति वदति। अनन्तरं स्वस्थानं गच्छति।

5. Satyavan Savitri

Savitri was the daughter of King Asvapati. Satyavan was Savitri's husband. Satyavan died young. Yama started after taking his life. Savitri followed him. She regained her husband's life by the grace of Yama.

सत्यवान् सावित्रि।

सावित्रि राज्ञः अश्वपतेः पुत्री आसीत्। तस्याः पतिः सत्यवान्। युवा सत्यवान् मृतः। यमः तस्य जीवं ग्रहीत्वा अगच्छत्। सावित्रि तम् अनुसृतवती सा यमस्य अनुग्रहेण स्वपतिं पुनः प्राप्तवती।

6. There was a scholar. He had three sons. Among them one was idiot. Once the scholar called him and said, "Go to the market and bring five coconuts, twelve plantains. Take a bag and a bottle also." The idiot went to the market and said

'please give five bags, twelve bottles, one coconut and one plantain" the merchant gave him the same.

मन्दमतिः पुः

एकः पण्डितः आसीत्। तस्य त्रयः पुत्राः आसन्। तेषु एकः पुत्रः मन्दमतिः। एकदा पण्डितः तम् आहूय अवदत्- "आपणं गत्वा पञ्च नारिकेलफलानि द्वादश कदलीफलानि च आनयत्। तदर्थं एकं स्यूतं एकां कुर्पीं च नयतु" इति। मन्दमतिः आपणं गत्वा उक्तवान्- "पञ्च स्यूतान् द्वादश कुप्पीः एकं नारीकेलफलम् एकं कदलीफलं च ददातु" इति। आपणिकः तथैव दत्तवान्।

7. Ganga and Parvati

There are many mountains in India. One of them is Himalaya. There are many rivers in India. One of them is Ganga. Ganga is the daughter of Himalaya. She has a sister named Parvati. Both are daughters of Himalaya and wives of Siva. But Parvati does not see her sister Ganga. Because Ganga abides always by the matted hair of her Husband.

गङ्गा पार्वती च।

भारतेषु बहवः पर्वताः सन्ति/हिमालयः तेषां अन्यतमः। भारतेषु बह्यः नद्यः सन्ति। गङ्गा तासां अन्यतः। गङ्गा हिमालयस्य पुत्री। तस्याः पार्वती नाम स्वसा आसीत्। उभे हिमालयस्य पुत्र्यौ शिवस्य पत्न्यौ च। किन्तु पार्वति गङ्गां न पश्यति। यतः गङ्गा शिवस्य जटायां निवसति।

8. Dasaratha had three wives. Among them Kausalya gave birth to Rama. Kaikeyi gave birth to Bharata and Sumitra to Laksmana and Satrughna. Those princes grew up gradually. Once Viswamitra came to Dasaratha's court. The king worshipped him both flowers.

दशरथस्य तिस्रो भार्याः आसन्। तासु कौसल्या राममसूत। कैकेयी भरतं सुमित्रा लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च। ते कुमाराः क्रमेण ववधिरे। एकदा विश्वामित्रः दशरथस्य राजधानीमविशत। नृपो मुनिं कुसुमैरपजयत।

9. The great poet Kalidasa

Long ago there were hundreds of poets in the court of King Bhoja. Kalidasa was one among them. Kalidasa excelled all other poets with his talent. So king Bhoja has great respect to him. He considered Kalidasa as the emporer of poets.

महाकवि कालिदासः।

पुरा भोजस्य राज्ञः सभायां परश्शताः कवयः अभवन्। तेषामाकः कालिदासो नाम। कालिदासः प्रतिभया सर्वानन्यान् कवीनतिशेत। तेन भोजराजस्य तस्मिन् महानादरः। तमेव स कविना चक्रवर्त्तिनममन्यत।

10. In recent times many works have been translated into Sanskrit from other languages. Kumaran Asan's famous *Cintavistayaya Sita* has been translated by Gopala Pilla. The *Premasangitam* by Ullur has been rendered into Sanskrit by him. C. Narayan Nair of Nenmara has rendered the story of the Tamil epic Cilappatikaram into a Sanskrit poem of six cantos, under the name of Kannakikovalan.

अद्यतनकाले बहवः ग्रन्थाः संस्कृतभाषायां सन्ति/गोपालपिल्लमहोदयेन कुमारनाशान् महाभागर चिन्ताविष्टयाय सीता परिभाषीकृता। उल्लूर्महोदयस्य प्रेमसङ्गीतं तेन परिभाषीकृतं। नेन्मारप्रदेशतः सि. नारायणन् महोदयः तमिल् इतिहासं कण्णकी कोवलं नाम्ना षट्सु अद्यायेषु परिभाषां अकरोत्।

Essential Reading

1. Subbarāmīyam: Collected Sanskrit Works of P.S Subbarama Pattar, Ed. Dr. N.K Sundareswaran, Calicut University Sanskrit Series No: 47, University of Calicut, 2012.

2. Vālmīkirāmayaṇa, Nirnayasagar press, Mumbai,1940, 46

3. Bālarāmāyaṇa, P.S Anantanarayana Sastry, R. S Vadhyar & Sons, Palakkad, 1996.

Additional Reading

1. Samskṛtadīpikā I, Ramakrishna Ashramam, Pala.

2. Samskṛtadīpikā II, Ramakrishna Ashramam, Pala.

3. Samskṛtadīpikā III, Ramakrishna Ashramam, Pala.

4. Sanskrit Reader, I-IV, R.S Vadhyar & Sons, Palakkad.

5. Vālmīkirāmayaṇa, Mal. Tr. M. Lilavathi, DC Books.

* * * *